

ДР СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

ДУШАН ПОПОВИЋ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПOKPEТ

Посебан отисак

ДУШАН ПОПОВИЋ И РАДНИЧКИ ПOKPEТ СРБИЈЕ

1986.

ДР СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

ДУШАН ПОПОВИЋ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПOKPEТ

Ове године, 6. јануара 1985, навршило се сто година од рођења Душана Поповића, једног од најистаннутијих социјалистичких агитатора, марксиста, мислиоца, теоретичара и руководиоца српског социјалистичког радничког покрета, који је у два маха, 1911—1912. и у време првог светског рата, био секретар Српске социјалдемократске партије.

Заједно са Радованом Драговићем и Димитријем Туцовићем он спада у идеологе српског социјалистичког покрета у XX веку. Њих тројица представљали су главне пионире његове револуционарне марксистичке изградње.

Радови Р. Драговића, Д. Туцовића и Д. Поповића имали су огроман значај за социјалдемократски раднички покрет у Србији (чак и у суседним југословенским областима) пошто су се на тим изворима напајали и политички оформљивали припадници класног радничког покрета. На таквим поставкама, усвојеним од чланства, изграђивана је и колективна партијска и класна политика.¹

После Р. Драговића, као оснивача класне радничке партије и Д. Туцовића који јој је дао политички лик, Д. Поповић је трећи значајни секретар Партије. Он је стајао на њеном челу у време сукоба између Д. Туцовића и Д. Лапчевића и у тешким условима првог светског рата, када се водила борба за одржање њене социјалистичке консеквентности и постављали темељи њеног преображаја у праву револуционарну партију, комунистичку партију.

Р. Драговић, Д. Туцовић и Д. Поповић, са Д. Лапчевићем и Т. Кацлеровићем, спадају у ред најпознатијих и најзначајнијих руководилаца социјалистичког покрета предратне Србије, оних који су стварно изграђивали ову партију и њену политику, који су имали највећи удео у том раду.

За разлику од остале четворице, посебно од Р. Драговића, Д. Туцовића и Д. Лапчевића, који су много радили на организационим питањима, Д. Поповић је свој рад усмерио углавном на пропаганде социјализма и обраду теоријских питања; на марксистичке анализе класних односа, посебно односа радничке класе и буржоаске државе, на истраживања начина револуционарног доласка пролетаријата на власт² и на оформљење партијских ставова и политике. Томе је знатно допринела његова публицистичка активност у партијској периодици, **Радничким новинама** и **Борби**, којима је он посвећивао највећи део свог времена, у којима је радио као професионални социјалистички новинар.³

Поповића посебно привлаче проблеми теорије, партијске политике, питање унутрашње политике српске владе, међународни односи

Србије, Балкана и Европе, ставови социјалистичког покрета према њима и искуства која Партија може извући из тога.

Свему томе он прилази са гледишта партије, са становишта класне борбе за социјалистичку револуцију. При томе се највише задржава на неким од битних питања политичке оријентације партије, на питањима од посебне важности за њен развитак. То је питање односа према буржоаској влади, питање револуције и питање једне социјалистичке спољнополитичке концепције.

I

Душан Поповић је рођен у селу Волујну 25. децембра 1884. (6. јануара 1885.) у породици учитеља Алексе, досељенина из Војводине.⁴

Данас је то село Драгово у општини Рековац, шумадијско-помо-равског региона код Крагујевца.

Школовање и гимназију почео је у Крагујевцу и Јагодини (Свето-зареву). Вишу гимназију похађао је у Ужицу и Београду, где је матурирао. Уписао се на Правни факултет у октобру 1903.⁵

Д. Поповић је постао социјалиста још у ужичкој гимназији.⁶

Од самог почетка својих студија учествује у раду Клуба великошколаца социјалиста,⁷ те колевке интелектуалних кадрова социјалистичког покрета.

У то време у Ужицу и Београду, у социјалистичком смислу на њега је утицао углавном Д. Туцовић.⁸

Поповић је постао социјалиста и идеолошки и политички се израђивао под непосредним утицајем Д. Туцовића и Р. Драговића, на делима Маркса и Енгелса, које је проучавао и преводио, на радовима њихових следбеника (К. Кауцког, Г. Плеханова, А. Бебела, П. Лафарга, Св. Марковића и др.), на искуствима српског радничког покрета.⁹

Р. Драговић је везао Д. Поповића за редакцију **Радничких новина**. Као први задатак дао му је да преводи Марсову књигу **Надница, цека и профит** (прево д изашао 5. фебруара 1905), упутио га да прати велики текстилни штрајк у Београду и пише први чланак баш о том отвореном класном сукобу (изишао 11/24. маја 1905), поставио га за сталног сарадника **Радничких новина** (крајем 1905), одобрио његов пријем у партију (децембра 1905). (Поповићево чланство у партији почело је од момента пријаве 5/18. јануара 1905.) Свој однос према покрету Д. Поповић је формирао према Драговићевим схватањима и он је носио његов печат. Зато, рецимо, Поповић ставља Партију изнад личних проблема и не потписује своје бројне прилоге у **Радничким новинама**.¹⁰

Шта је Драговић значео за Поповића најбоље говори потресни и осећајни некролог који му је Поповић написао (Текст бр. 5).¹¹

Да је деветнаестогодишњи Д. Поповић већ био формиран социјалиста 1904. године, видимо по томе што је био у групи оних социјалиста интелектуалаца које је Главна партијска управа одредила да у марту 1905. држе предавања с темама из социјалистичког програма.¹²

Смрћу Р. Драговића социјалистички покрет Србије изгубио је своје изразито револуционарно марксистичко руководство и усмерење. Настао је период велике партијске кризе, кад су на чело покрета дошли водећи кадрови недорасли том задатку.

Партијску ситуацију нису могли да реше ни привремени долазак Т. Кацлеровића на место партијског секретара (17. јула 1906 — 13. августа 1907. с прекидом), ни Д. Туцовић, који је после одслужења војне

обавезе (децембра 1906) био плаћени сарадник, касније и уредник партијског листа (до августа/септембра 1907).

У тим условима Д. Поповић је у току 1906. два пута напуштао редакцију **Радничких новина**. Први пут у мају 1906. Кад је то учинио по други пут, септембра 1906, условио је свој повратак ангажовањем у листу Д. Туцовића и Д. Лапчевића.

Поново је постао стални сарадник листа тек у априлу/мају 1907, када су Д. Туцовић и Т. Кацлеровић већ били чланови редакције.¹³

У време велике партијске кризе Д. Поповић сазрева као марксиста (Текстови бр. 14 и 16) и од социјалистичког агитатора који сарађује у радничкој штампи (Текстови 1-10) постаје један од истакнутијих мислилаца покрета (Текстови бр. 14, 15 и 17). Истовремено он превазилази обичну анализу и интерпретацију догађаја и почиње да делује као један од стваралаца партијске политике (Текстови бр. 13 и 19).¹⁴

Кад је први секретар партије Т. Кацлеровић доспео у затвор у јануару 1907, Главна партијска управа је решила да га у агитаторској школи, где је одржао социјалистички курс-излагање о **Социјалистичкој теорији**, замени Д. Поповић.¹⁵

У периоду своје изградње, за време велике партијске кризе и касније, Поповић се јавља као плодан преводилац социјалистичке литературе. Он преводи Марксове радове **Надница, цена и профит**, а касније и чланак **Шта ће бити од Турске у Европи**, али се појављује и као преводилац К. Кауцког, П. Лафарга, касније Ж. Геда, Е. Вајана, М. Адлера, Ш. Рапапора, Р. Хилфердинга, О. Бауера и др. Посебно је велик његов допринос врло значајној теоријској марксистичкој колекцији, **Социјалистичкој библиотеци**, коју је покренула и издавала ССДП, која је углавном реализована заједничким настојањима и напорима Д. Туцовића и Д. Поповића. Она је имала велику улогу у идеолошкој и политичкој изградњи целокупног социјалистичког радничког покрета у нашој земљи. У њој је Поповић објавио преводе три књиге: Ф. Ласала, **О суштини устава** (бр. 3, 1907); заједно са Д. Туцовићем: А. Бебела, **Жена и социјализам** (бр. 5, 1909); и К. Кауцког, **Економска теорија Карла Маркса** (бр. 7, 1910).¹⁶

Да бисмо сагледали допринос Д. Туцовића и Д. Поповића, два најеминентнија представника марксизма у југословенским земљама у то доба на овом подручју, осврнимо се на констатацију Д. Поповића из 1918, која се односи на ширење марксизма у Србији од Св. Марковића надаље: „Ми нисмо засновали марксистичку школу, ми смо створили марксистички покрет, имали смо амбицију да начинимо од радника колико је год то било могуће марксистичке борце. Ми нисмо имали у Србији неопходне услове да стварамо оригиналну марксистичку литературу, али смо зато уложили све наше снаге (. . .) да би улили у масе дух и донтрине марксизма, да их **конкретизујемо, популаришемо и начинимо од њих политичку и друштвену снагу** (Текст бр. 824).

Д. Поповић је поста о један од редактора **Радничких новина** (пored тадашњег секретара партије Т. Милојевића), у августу/септембру 1907. у време кад су ову редакцију напустили Д. Туцовић и Т. Кацлеровић. Он је тада ушао у редакцију као неканав представник марксистичког крила у покрету. Присуствује седницама Главне партијске управе као уредник **Радничких новина**, али без права гласа. Па ипак није могао да издржи постојећу атмосферу у руководству покрета и редакцији листа ни пола године. У то доба у социјалистичком покрету Србије поново доминирају опортунистичке концепције и каријеристи

врло ограничених способности, а **Радничке новине** почињу да добијају некакав реформистички правац.

Није никакво чудо што у тој ситуацији Д. Поповић у фебруару 1908. подноси оставку на дужност редактора **Радничких новина**.

Неповољна ситуација у Српској социјалдемократској странци, српском социјалистичком покрету у целини и политичка оријентација Д. Поповића условиле су његово јаче повезивање и ослањање на марксистички солидног, принципијелног и карактерног Д. Туцовића, под чијим се утицајем и сам развијао. (То долази до изражаја у писмима — текстови бр. 24 и 25.) Поповић тада види једини излаз из постојеће партијске ситуације, из постојеће „интелектуалне“, „моралне“ и политичке кризе покрета, у повратку Д. Туцовића из Немачке да би преузео вођство покрета (Текст бр. 24). С правом се може рећи да је Д. Туцовић дошао на чело Српске социјалдемократске странке, између осталог, и захваљујући настојањима Д. Поповића, који је допринео томе.¹⁷

Д. Поповић као марксиста и искрени приврженик социјализма, као човек великих личних способности и интелигенције, добио је видну улогу у партији од момента кад је вођство покрета преузео Д. Туцовић.

Одмах после избора Д. Туцовића за секретара партије на VI конгресу ССДС (13-15/26-28. априла 1908) Д. Поповић улази у редакцију **Радничких новина** као један од уредника (21. априла/4. маја 1908) а руководство листа је преузео сам Д. Туцовић, као главни уредник. Затим је изабран у наставнички колегиј пројектоване партијске школе (27. мај/9. јун 1908). Кад је школа почела да ради онтобра 1908, он је држао курс **О утопијском и научном социјализму**. Уз то, редовно присуствује седницама Главне партијске управе, у име редакције **Радничких новина** (од 14/27. јуна надаље). Затим наступа на партијским зборовима на равној ноzi с члановима Главне партијске управе. У периоду између VI и VII конгреса странке Д. Поповић је говорио најмање 19 зборова и других састанака.¹⁸ Слободно се може рећи да Д. Туцовић систематски афирмише Д. Поповића као политичара, упознаје ширу социјалистичну јавност с његовим квалитетима.

Политички успон Д. Поповића између VI и VII конгреса странке и његов заједнички рад са Д. Туцовићем није био случајан. Он је био резултат не само настојања Д. Туцовића, него и теоријског и политичког сазревања Д. Поповића, његових способности и залагања да користи покрету, који су дошли до пуног изражаја у време када су доласком Д. Туцовића на чело покрета били створени услови за успешан партијски рад.¹⁹

Зато је било сасвим природно што је Главна партијска управа одредила да у комисију за израду новог партијског статута уђе и Д. Туцовић, А. Павловић и Д. Поповић. Марксистички тандем Туцовић и Поповић имали су већину у тој комисији и били стварни творци његових принципијелних поставки (Текст и коментар бр. 32).²⁰

Нови статут партије, примљен на VII конгресу ССДП маја 1909, уопштавао је класну партијску праксу, консолидовао је покрет, јачао је улогу Главне партијске управе, сводио је улогу контролне комисије, у којој је десна партијска опортунистичка опозиција задржала своја упоришта, искључиво на финансијску контролу.²¹

У време Туцовића, Поповићева активност у партији се развијала. гранала и богатила покрет зато што су његове личне способности, интелигенција и приврженост социјалистичном учењу и идеалу наишле

на погодне услове, добиле подршку и сучелиле се са гигантском фигуром Д. Туцовића, који је надахнуо српски социјалистички покрет, дао му снаге, елана и правилну оријентацију у односу на потребе пролетаријата и његову борбу.

На VII конгресу Српске социјалдемократске партије Д. Поповић је поднео један од најважнијих реферата: **О колонијалном и националном питању.**²²

По доласку Д. Туцовића на чело покрета и укључењем Д. Поповића у његово руководство социјалистички раднички покрет Србије поново је стекао своју класно борбену оријентацију. Ова два здружена револуционарно оријентисана марксиста обезбедила су му револуционарно идеолошко-политичко руководство.

Стваралачна примена марксизма у то доба углавном је везана за ова два најкрупнија лидера, за два идеолога српског социјалистичког радничког покрета. Њих двојица су били прави поборници класних интереса српског пролетаријата, доследни борци за социјалистичку политику која одговара тим потребама, носиоци нових револуционарних схватања, суштински различитих од оних који су доминирали у време Светозара Марковића, први наши прави поборници идеје пролетерске револуције, који су не само попут Драговића стављали у први план и истицали као главни задатак пролетаријата рад на уништењу капиталистичког друштва, већ и разрађивали ову идеју, разматрали путеве за њено остварење.²³

Поповићева партијска активност долази до још већег изражаја, нада је у пролеће 1909, на VII конгресу ССДП ушао у Главну партијску управу и тиме постао и формално члан руководства српског социјалистичког покрета, остајући један од уредника **Радничких новина.**²⁴

У периоду од VII конгреса ССДП (мај 1909. до новембра 1911) Поповић је био члан Главне партијске управе и учесник у свим основним политичким акцијама покрета. У јулу 1909. он је одређен за кореспондента стране социјалистичке штампе на француском језику (пored Д. Туцовића, који је одређен за кореспондента на немачком језику).

На сталној партијској школи, у школској 1909/10. години држао је предавања **О научном социјализму;** и 1910/1911: **Начела социјалне демократије;** а 1911/12: курс **Политичне економије.**

На Првој балканској социјалдемократској конференцији децембра 1909/јануара 1910, био је један од 12 делегата ССДП.

Над је почетком 1910. покренут полумесечни теоријски часопис **Борба** (1910-1914) под уредништвом Д. Туцовића, у њему су Д. Туцовић и Д. Поповић објавили велики број значајних прилога и превода. Објављујући марксистичке чланке наших и иностраних социјалиста, овај часопис имао је огроман значај за изградњу партијских кадрова и ширење социјализма у свим југословенским земљама.²⁵

На кандидатској листи ССДП за општинске изборе у Београду марта/априла 1910, на којој је носилац листе и кандидат за председника био Д. Туцовић, Д. Поповић је први од седам предвиђених његова. Та листа добила је једну петину (20,1%) датих гласова и није освојила општинску управу.

На VIII конгресу ССДП, у јуну 1910, Поповић је одржао врло значајан реферат **Акција и тактика.** Одмах затим, у јулу 1910, изабран је за главног уредника **Радничких новина**, на којој је дужности остао до августа/септембра 1912. Под његовим руководством овај најзначај-

нији лист ССДП и радничког покрета Србије почео је од 1. фебруара 1911. да излази као дневни лист.

У време италијанско-турског рата Поповић је референт на великим антиратним митинзима од 25. септембра и 23. октобра 1911. године (Текстови и коментари бр. 132 и 133, 139 и 140). Поповић учествује и у четворочланој делегацији ССДП, коју предводи Д. Туцовић на припремној социјалдемократској балканској конференцији, одржаној у октобру 1911. у Београду, и јавља се као један од потписника резолуције ове конференције (Текст и коментар бр. 135).

Све ово показује да је у периоду од 1909. до јесени 1911. године Д. Поповић припадао најужем, стварном руководству Главне партијске управе, мада је био само њен члан. Од доласка Д. Туцовића на чело покрета, Д. Поповић и Д. Туцовић се јављају као чврсто здружени једномишљеници који заједно наступају у основним политичким борбама покрета.²⁶

У време сукоба између Д. Туцовића и Д. Лапчевића и њихових оставки на чланство у Главној партијској управи, Д. Поповић, такође, подноси оставку крајем октобра 1911. Оставка му није уважена „из интереса саме Партије“, како стоји у писму Главне партијске управе. Д. Туцовић је тада пристао да остане у Главној партијској управи, „рачунајући да ћете и Ви (Д. Поповић) бити у њој“. У тим условима Д. Поповић је изабран за секретара ССДП 17/30. новембра 1911, наместо Д. Туцовића, а у споразуму с оба подносиоца оставки. Треба истаћи да је Д. Поповић и на тој дужности, попут већине осталих чланова Главне партијске управе, признавао руководећу улогу Д. Туцовића.²⁷

Одмах затим, 30. новембра (13. децембра) 1911. Главна партијска управа, односно Д. Поповић, обавестили су међународни социјалистички биро о измени представништва ССДП у њему. У њега су ушли Д. Поповић као секретар партије, Т. Кацлеровић као социјалистички народни посланик и П. Павловић као нови секретар Главног радничког савеза (Текст бр. 153). Од тог времена па до почетка (средине) септембра 1912, преписку ССДП са Међународним социјалистичким бироом водио је Д. Поповић.²⁸

Ванредни конгрес ССДП одржан је у јануару 1912. На њему је Д. Поповић, у својству секретара партије, а у име Главне партијске управе поднео главни политички реферат **Политичка ситуација** (Текст бр. 163), као и реферат **Нови закон о штампи** (Текст бр. 165), и предложио резолуцију о овом питању (Текст бр. 162) која је једногласно усвојена. На овом конгресу је Д. Поповић понова изабран за секретара ССДП. На овој дужности остао је до пред први балкански рат, кад се није сложио с осталим присутним члановима Главне партијске управе у оцени балканског рата, односно, по његовим речима: **„Са методама и начинима на који је спровођено гледиште** пленарне седнице Главне партијске управе на балканско питање“ (Текст бр. 200).

Полазећи са антифеудалног и ослободилачког аспекта евентуалног рата, Поповић није схватао целовитост проблема, тј. да се и тај рат, у ствари, водио за интересе великосрпске и других балканских буржоазија и династија и неких великих империјалистичких сила, да се рат других држава као метод решавања питања феудалног и угњетачког система у Турској не може прихватити. Зато је и дошао до погрешног закључка да у овом рату постоје објективни револуционарни моменти. Овај став садржавао је подршку експанзионистичкој политици српске владе, коју је осудила Главна партијска управа с Д. Туцовићем

на челу. Д. Поповић пише 1915. да је пред балкански рат „био за мање активну опозициону политику“ и „О нијанси која ме је разликовала у време балканског рата од осталих другова“ (Текст бр. 421).

Због ставова које је заузео у својим чланцима (Текст бр. 182, а можда и необјављени чланак који помиње Ж. Цветковић, **Напоље Турци из Европе**), он је напустио редакцију **Радничких новина**, али није јавно наступао против већине тада присутних чланова Главне партијске управе²⁹

Одлазак Д. Поповића из редакције **Радничких новина** довео је до великих тешкоћа у излажењу овог листа, пошто је он пунио ступце партијског органа.³⁰

У периоду кад није радио на партијској штампи, Д. Поповић није одустајао од социјалистичке новинарске активности. У јануару 1913. он пише Д. Туцовићу да помаже иностраним новинарима, којима је „давао. . . потребне материјале и информације за кореспонденције из Србије“ (Текст бр. 183).

Тај прекид у раду Д. Поповића на **Радничким новинама**, трајао је до демобилизације Д. Туцовића (августа 1913). Од 6/19. септембра 1913. Д. Поповић се опет помиње као уредник **Радничких новина**.³¹

Поново партијско активирање Д. Поповића везано је за Д. Туцовића. Изгледа да је повратак Д. Поповића на дужност уредника **Радничких новина** одлучено на заједничкој седници партијског и синдикалног већа одржаној 28. августа (10. септембра) 1913, на којој је говорио Д. Туцовић.

У првом броју обновљене **Борбе** Д. Поповић се јавља с два рада о А. Бебелу (Текстови бр. 187 и 188) а 1914. се помиње као један од тројице сталних сарадника.

Када је Главна партијска управа одлучила да сазове X конгрес ССДП, за крај јануара (почетком фебруара) 1914, Д. Поповић, који је изабран за члана ове управе на IX конгресу партије у мају (јуну) 1911, био је одређен да поднесе реферат **Опште право гласа**. У својству члана Главне партијске управе он потписује њен извештај поднет X конгресу ССДП и учествује на Конгресу. На предлог Д. Туцовића, Конгрес је прихватио да реферат који је одржао на конгресу, Поповић „напише у виду једне брошуре, коју ће партија издати“.

Мада Поповић, због свог става према првом балканском рату и напуштања редакције **Радничких новина**, није био изабран у Главну партијску управу, он је, изгледа учествовао у њеном раду као уредник овог листа. Већ 22. марта (4. априла) 1914. потписује се као главни уредник **Радничких новина**. Од 1/14. априла 1914. мења се концепција листа, појављују се нове рубрике. У том периоду Д. Поповић понова наступа са Д. Туцовићем као говорник на масовном првомајском митингу (Текст и коментар бр. 220) а говори заједно са члановима Главне партијске управе и на великом предизборном збору на позоришном тргу.

У делегацији одређеној да представља „социјалну демократију Србије“ на новом, пројектованом Међународном социјалистичком конгресу у Бечу, један од петорице предвиђених делегата био је Д. Поповић.

Пред парламентарне изборе који су имали да се одрже 1/14. августа 1914, Д. Поповић је био одређен за првог кандидата ССДП за крушевачки округ.

На антиратном митингу који је имао да се одржи 12/25. јула 1914. увече, за говорнике су били одређени „Туцовић, Поповић и Лапчевић“. До одржавања тог митинга није дошло пошто је истог дана по подне објављена општа омбилизација.³²

Када су Туцовић и многи партијски и синдикални руководиоци отишли у војску, а два дана касније Лапчевић и Кацлеровић са Скупштином у Нишу, у Редакцији листа и Главној партијској управи остали су само Д. Поповић, Ф. Филиповић и М. Тимотић. У тим условима писање у **Радничним новинама** пало је у део Д. Поповићу (Текст и коментари бр. 239 и 240).

Класно-револуционарни марксистички ставови у периоду 1905-1912.

Своје прве страсне песничке визије класне борбе (Текстови бр. 1-7) Поповић замењује марксистичким анализама (Текстови бр. 12-14) преко којих долази до једног стваралачког прилаза партијској политици. Полазећи од анализе класних односа буржоаског друштва и државе, Поповић чини систематске напоре у изградњи политичке перспективе српског социјалистичког радничког покрета. Изучавајући потребе српског пролетаријата и постојећу политику владајуће класе и државе, он фиксира главне политичке захтеве и непосредне борбене циљеве радничког покрета (Текстови и коментари бр. 12, 13, 19, 23, 26, 35, 36 и 43).

Поповић је доследан револуционар. Већ у својим првим марксистичким анализама он се опредељује за револуционарна решења (Текстови бр. 13 и 19). Језгро Поповићевих истраживачких напора је проблематика партијске политике, однос партије према буржоаској држави, политици српске владе и великих сила, однос партије према револуцији.

У време велике партијске кризе, трагања за марксистичком партијском политиком били су радови усамљеног кабинетског теоретичара. За револуционарну карактеристину Д. Поповића и целокупне оријентације ССДП у време кад је она била под руководством Д. Туцовића и Д. Поповића, од посебног значаја су Поповићеве анализе проблема државе и револуције, која доста подсећају на касније Лењинове анализе овог комплекса питања (Текстови и коментари бр. 12, 13, 16, 19, 23, 35 и 43) и изјашњавање ова два партијска руководиоца за револуционарни пут ка власти.

Стална и омиљена Драговићева парола: „Радимо на уништењу буржоаског друштва“ претворила се код Поповића у трагање за путевима и начинима остварења тог циља. Једна од његових трајних преокупација било је питање карактера државе и с њим повезано питање револуционарног освајања власти од стране пролетаријата. При том он непосредно разграничава револуционарна схватања од реформистичких.

Сва Поповићева разматрања проблема револуције указују на његове изразито студијске склоности за мисаоне и дубоко студијске захвате, за које није имао временске могућности. Њега су свакодневни новинарски задаци толико онупирали да је таквом студијском раду грилазимо само у изузетним случајевима (нпр., рад **Анција и тантина** — Текст бр. 97).

Задржимо се на Поповићевим трагањима за уништење капиталистичког и остварење социјалистичког друштва. Основа свега тога било је Поповићево сагледавање класне суштинске буржоаске државе, његови закључци и категоричко опредељење за свргавање буржоаске

власти путем револуције. На класним темељима које је Драговић поставио, Д Поповић је теоријски разрађивао питање односа класног социјалистичног покрета према буржоаској држави и дао му посебно револуционарно обележје. При том га је Туцовић допуњавао и кориговао.

Поповић је годинама изучавао однос радничке класе и буржоаске државе, питање револуционарног доласка пролетаријата на власт. Већ 1907, он се, под утицајем Ласала, изјашњава за „силу којом ћемо уништити **насиље**“, за потчињавање државне организоване силе организованом силом пролетаријата (Текст бр. 13). У другом свом раду он конституира да је буржоазија морала „узети револуцијом државу у своје руке“. „Исто тано и пролетаријат организован као **једно** тело, истичући **једне** захтеве који сви воде отимању државне власти, може извршити своју социјалистичку револуцију“ (Текст бр. 19).

Почетком 1908. он суштински разрађује питање државе и револуције, истиче да је „борба класа од вајкада резултирала у борби око заузимања државе“ и уназује да је Маркс узимао Париску комуно као узор диктатуре пролетаријата. Разматрајући проблеме „народне“ револуције, он подвлачи да „захтеви странке којој је циљ та револуција, морају бити **демократски**. **Затим за „узимање државе у наше руке“**, „**непосредно народно законодавство са самоуправом**“, „**народну одбрану уместо стајаће војске**“; „**бирање судија као и осталих чиновника**“ итд. Укратко, он се изјашњава за „захтеве који значе пуну демократију — владу народа“; „**за последње насиље којим се разорава друштво насиља**“ (Текст бр. 23).

Године 1909. Поповић се изјашњава против реформизма. Он подвлачи да се ревизионисти и марксисти не разликују по томе што су једни за реформе, а други нису, већ „по значењу које придају реформама у капиталистичком друштву“. При томе он каже: „По марксистима, реформе су средство, оне оспособљавају пролетаријат за циљ, за социјалну револуцију“. „По ревизионистима, извођење реформе у **данашњем** (тадашњем) друштву јесте један процес **Социјалне Револуције**“ (Текст бр. 43).

Сам развитак Поповићевић схватања о крајњем класном обрачуна пролазио је кроз перипетије. Он је донекле лутао тражећи путеве за овај обрачун с буржоазијом. У почетној фази својих истраживања (1906 — април 1908), он посматра генерални штрајк као метод и форму револуције. (Текстови бр. 9, 12, 13, 16 и 23). Касније настаје једна политички зрелија фаза, очевидно под непосредним утицајем Д. Туцовића, чијом помоћу се релативно брзо ослобађа тих заблуда, и међународне праксе (генерални штрајк у Шведској (Текстови бр. 59 и 60). Тада те почетне слабости ишчежавају из радова Д. Поповића. Он третира генерални штрајк као фазу класне борбе и не изједначава га с револуцијом. Он постаје присталица активније пролетерске политике, револуционарног преузимања власти.

Средином 1909, он пише да „не треба ићи у крајност и сматрати да је генерални штрајк „**свемоћан**“. Револуција није генерални штрајк, није барикада, као што није ни парламентарна акција. Револуција је покрет маса које се хватају у коштац са постојећим режимом, тежећи свесно једном свом циљу. Тек кад се нађу у рукама таквих маса, ова средства борбе добијају свој револуционарни карактер“. „Главно је продубити у масама револуционарну свест и осећања, па ће оне увек наћи револуционарна средства за своју борбу, која се не дају и не могу унапред, за сва времена, **једнострано**, прописати, но

која бескрајно варирају према времену, месту, околностима“ (Текст бр. 60). На тим идеолошко политичким, марксистичким основама Д. Поповић је, као дугогодишњи уредник партијског органа, учесник и члан Главне партијске управе; као говорник на многим партијским зборовима и конференцијама; као референт на четири партијска конгреса и активни учесник на свим партијским конгресима 1909-1914, и као партијски секретар од новембра 1911. до августа 1912. и за време првог светског рата, неуморно радио на утврђивању партијске политике.

Д. Поповић је заједно с Д. Туцовићем анализирао политичке проблеме аустроугарске владавине у Босни, турске владавине у Македонији и ставове великих социјалистичких европских партија према овим питањима. Од почетка анексионе кризе, кроз читав њен ток, Д. Поповић наступј као оштар, али врло аргументован и принципијелан критичар опортунистичких схватања у аустријском, немачком и француском социјалистичком покрету, који су се јавили у односу на национално питање, мале народе и колонијалну политику великих сила.

У јесен 1908 Д. Поповић пише да је дужност социјалдемократа да се боре „против угњетавања једног народа другим, као и против угњетавања једне класе другом“ (Текст бр. 36). Његова борба против политике великих сила и Аустро-Угарске на Балкану и опортунизма и ревизионизма социјалиста великих сила, наставак је борбе коју је почео Д. Туцовић својим познатим Меморандумом о политичком положају радничког покрета Босне и Херцеговине из августа 1908. Она је вођена у страним и нашим листовима и часописима (белгијски *Le Peuple*, бугарски **Савременик**, српске **Радничке новине** и **Социјалист**) крајем 1908. и почетком 1909 (Текстови и коментари бр. 34, 36, 42 и 43) и има међународни значај — пошто раскрингава њихова одступања од доследно социјалистичких поставки и подршку коју су они пружали колонизаторској политици сопствене буржоазије и национално угњетачким режимима — и критикује њихове компромисе с владајућом класом. Ови чланци спадају у ред најозбиљнијих критика опортунизма социјалистичких партија великих сила које су се појавиле у то доба у међународном социјалистичком покрету.

Разрада Поповићеве критике колонијалне политике Аустро-Угарске и опортунистичких ставова социјалиста великих сила и Туцовићеве и Поповићеве анализе колонијалног и националног питања представља основу за касније критике опортунистичких схватања аустро-марксиста.

Први велики и веома значајан Поповићев конгресни рад био је његов реферат **Колонијална политика и национално питање**, поднет на VII конгресу ССДП 1909. Из резолуције коју је Поповић предложио, а конгрес једногласно прихватио, видимо да се у њему најенергичније осуђује анексија Босне и Херцеговине, која „по циљу ради којег је извршена, представља један ант капиталистичке колонијалне политике коју европске силе воде већ одавно на Балкану“ (Текст и коментар бр. 52). Мада овај реферат представља апогеј Поповићеве борбе против колонијалне политике великих сила и опортунизма социјалистичких партија великих земаља, посебно аустро-марксиста, мада је у присуству конгреса било најављено „да ће се он, због своје важности и важности самог питања, у најкраћем времену одштампати у брошури“, она се није појавила због интервенције страних делегата. Уз то, реферат није ни сачуван.

По причању руководећег партијског кадра из тог времена, Поповић је у свом говору разоткрио анексиону политику Ballplatz-a, напао

став аустројске социјалдемократије о питању Босне и Херцеговине и разрадио марксистичко схватање националног питања — бранећи принцип народног самоопредељења и решавања националног питања револуционарним путем. Аустројска социјалдемократија послала је на овај конгрес своје најјаче представнике (К. Ренера, А. Немеца и др Соунупа, којима се придружио Е. Кристан, који је говорио по овлашћењу аустројских делегата са задатком да брани њен став о националном питању.) Садржај Поповићевог реферата најбоље се види, ако се осврнемо на супротна мишљења — на објављене говоре наведених страних делегата, који представљају прави лексикон опортунизма и ревизионизма о овом питању и пружају потпуну слику политичке дегенерације танозваног аустромарксизма. Наместо доследног марксистичког става о националном питању, наместо принципа народног самоопредељења до оцепљења, наместо револуционарног решења националног питања, они прихватају анексију. Уз то, они су се отворено борили за одржање Аустро-Угарске.

Став аустромарксиста у међународној партијској комисији која је тада створена и која је заседала два до три дана био је много оштрији него на самом конгресу. У тој комисији они су наступили с тезом „да српски социјалисти немају право да се мешају у унутрашња питања Аустро-Угарске, кад то нису учинили ни босански другови“ (усмени податак Т. Кацлеровића). Овај став аустромарксиста битно се разликује од доследно марксистичког става Д. Поповића, који је тражио да се „у начелу одрекне право јачима да 'васпитавају' слабије“, да се „одлучно устане против сваке колонијалне политике“ (Текст бр. 156).

Насупрот аустромарксистима, Туцовић и Поповић у целој својој револуционарној пракси заузимали су доследно марксистички став о националном питању. Они су тај став заузели не само кад су тражили право самоопредељења за српски живаљ у Босни и Херцеговини већ и кад су се борили за права македонског и албанског народа, а против завојевачне, потлачивачке, хегемонистичке политике великосрпске буржоазије.

Корене отвореног сукоба Д. Туцовића с аустромарксистима на Међународном социјалистичком конгресу у Копенхагену 1910, треба тражити у акцији коју је Д. Поповић водио против опортунизма социјалистичких партија великих земаља, у дискусијама које је водио на VII конгресу ССДП с представницима аустромарксизма и његовим браниоцима. Дакле, и борбу против тадашње ревизије марксизма у националном питању од стране аустројских социјалиста водили су Поповић и Туцовић заједнички.³³

Критикујући аустромарксисте због њиховог опортунистичког схватања националног питања, иступајући о том питању на међународним трибинама, Туцовић и Поповић су допринели борби социјалистичке левице против опортунистичких схватања у оквиру Социјалистичке интернационалне о националном и колонијалном питању, праву народа на самоопредељење, о борби против империјализма великих сила и питању односа међу социјалдемократским партијама великих колонијалних и малих угњетених или угрожених земаља.

Поповић је у јулу 1912. писао Међународном социјалистичком бироу: „За Европу најбоље решење балканског питања јесте у томе — да га Европа никако не решава. И ко сузбија свану колонијалну политику европских капиталистичких сила, но их спречава да се мешају у

односе балканских држава и народа“ — „тај је много учинио за одржање светског мира, тај врло успешно спречава светски рат“ (Текст бр. 181).

Други велики, теоријски и практично веома значајан конгресни рад Д. Поповића био је његов реферат **Анција и тактина**, поднет на VIII конгресу ССДП у јуну 1910. и објављен у посебној књижици (Текст бр. 93).

Овом важном идеолошком и актуелном аспекту партијске политике он је пришао на стваралачки марксистички начин и допринео његовој практичној разради. Марксистичко знање и велика интелектуална снага Д. Поповића дошли су до изражаја у обради овог важног питања које није било у потпуности рашчишћено у теоријској литератури. Он га разрађује и уопштава.

У **Анцији и тактици** Поповић полази од два основна начела пролетерске тактике:

Прво, од унутрашњег јединства пролетаријата;

Друго, од оштро издвојеног класног фронта, за партијску политику независну од малограђанских странака.

Заступајући начелност партијске тактике, он се бори против њеног шаблонизирања. Истицао је да уздизање појединих ситних питања праксе и тактике на степен принципијелних питања представља за партију опасност „да се уночи, умртви: да унутра остане без интензивног духовног живота, да се споља не шири“. Тај став представља критику тенденције сколастичког шаблонизирања, која је данас тако карактеристична за догматичаре. Поповић не схвата социјализам као теоријски шаблон, већ „као свесну борбу радничке класе“ чија је суштина револуционарна анција. „Социјализам је пре свега **анција**, у томе је његова суштина“, а теорија је само „научна формулација (С. Д.: друштвеног развитка) и путоказ пролетаријату у његовој борби за ослобођење.“

Полазећи од класне борбе као основног мотора историјског преображаја, он карактерише социјалдемократски покрет као „**самосталну организацију пролетаријата** са оштрим класним обележјем и проноснираним револуционарним циљем“; прокламује „**социјална револуција могућа је само ако је на својим плеићма буду носиле најшире масе**“; и подвлачи да се револуционарна социјалистичка политика састоји „у **једној систематској и непрекидној анцији** која иде упоредо са историјским развитком, са друштвеним револуционисањем“.

На тој основи израста његово схватање партијске тактике као питање праксе која је променљива, која не подлеже унапред прописаним начелима, коју је „немогуће унапред утврдити“, која има само утврђене оквире, „само **границе** до којих ми можемо ићи у својој акцији и у изборима метода борбе“. Те границе, то су та два основна начела од којих Поповић полази и у којима је изражен револуционарни карактер социјалистичког пролетерског покрета.

Борећи се против партијских шаблона, Поповић се бори и против партијске беспринципијелности, „која од партије чини тело без ничме, прави је мизерним менушцем и пузавцем“; и против **доктринализма**, „ноји претставља једну опасну бољку и који је **парализа партијског организма**“. Поповић супротставља револуционарну политику пролетаријата политици владајуће класе. „Ако хоћемо да револуционишемо свет, ми се морамо хватати у коштац с нашим непријатељима, који се само помоћу **политичке** власти одржавају.“ Зато Поповић истиче да је пролетерска политика, у ствари, само примена револуционарне теорије.

Поповић још једном устаје против партијских шаблона, истичући „да је наивно и антимарксистичко свако посматрање које **ово** или оно средство борбе, генерални штрајк или баринаде, **овај** или **онај** метод, **ову** или **ону** тактику сматра као једино револуционарно“; он прокламује: „**Револуција сама ствара себи средства Од циља зависи хоће ли сретство бити револуционарно**“ (Текст бр. 39).³⁴

Сви квалитети Д. Поповића као марксистичког ствараоца и градитеља партијске политике најбоље се виде у овом конгресном реферату. У њему је Поповић захватио једно стварно крупно питање партијске политике. Закључци и решења произашли су из систематског проучавања читавих проблемских скупина и као такви изражавају у пуној мери марксистичку дубину и мисаоност Д. Поповића.

Успешно и принципијелно Поповићево постављање и решавање питања партијске тактике лежи — по Туцовићу — у томе што је пошао самосталним путем у решавању овог питања и одговор на постављене проблеме тражио „у самом социјалистичком схватању друштва и његовог развитка“, те је зато правилно решио и питање тактике, које „јесте питање односа између принципа и праксе социјалне демократије“.³⁵

Марксистичко знање и интелектуална снага Д. Поповића долазе до изражаја и код обраде многих других нерашчишћених питања у теоријског литературе, нпр. питања социјалистичког патриотизма (Текст и коментар бр. 68).

Новинарска и публицистичка активност Д. Поповића и његово ангажовање у разним видовима идеолошке и политичне борбе пролетаријата

Мада се Д. Поповић залагао на свим подручјима партијске активности, чак и оним која му, можда, лично нису била блиска, јасно је да је он своју највећу активност развио на питањима за која је имао посебне склоности, а то су новинарска делатност, изградња партијске политике и социјалистички васпитни рад.

Његов новинарски опус је огроман. На жалост, пошто годинама није потписивао (сем у изузетним приликама) своје чланке у **Радничким новинама**, које је често, по многим сведочењима, испуњавао својим прилозима, ми смо успели да утврдимо, на основу сигурних информација, само незнатни део те његове делатности. Његови индивидуални прилози најчешће су изгубљени у мору наше социјалистичке журналистике, у ставовима партије, односно партијског органа према најразличитијим политичким питањима пред којим се покрет налазио. Једина одступања представљају његови текстови из пригодних публикација, свечаних бројева **Радничких новина**, првوماјских списа, социјалистичких календара и јавних писмених одговора и неких полемика (нпр. Текст бр. 30) који носи његов потпис.

Мада ти ретки потписани написи, углавном популарно агитационог карактера, као и они које смо утврдили да су из његовог пера, могу да пруже извесну слику о идеолошко-политичком развитку и политичком сазревању Д. Поповића, они су очевидно недовољни да би целовитије осветлили његову улогу у **Радничким новинама** и социјалистичком радничком покрету Србије.

Поповићева сарадња у **Радничким новинама** и партијским периодичним издањима имала је огроман значај за цео социјалистички рад-

нички покрет Србије, пошто су то били извори из којих су се нападали и политички формирали припадници покрета. На таквим поставкама, усвојеним од чланства, изграђивала се и једна колективна партијска политика.³⁶

Поповић је био један од најбољих новинара које је српски народ дао. Он је био најдрагоценији Туцовићев сарадник и, заједно с њим, постаје један од идеолога нашег социјалистичког покрета. Он је проширио његове видике и облагородио га својим марксистичким знањем, својим социјалистичким хуманизмом и широком културом. Његови чланци деловали су у друштвеној тмини тадашње Србије попут буктиње. Томе су допринели солидност његове марксистичке изградње, његов чист стил, јачина и оштрина његовог пера, дубина његових друштвено-историјских анализа, жар његовог одушевљења за социјализмом. Чак и у случајевима када се његова екстаза претварала у делимичну некритичност према социјалистичком покрету и његовим тадашњим представницима на међународном плану, његово социјалистичко одушевљење прикрива његове слабости.³⁷

Поповићеве чланке пратио је врло широк круг читалаца. То нису били само социјалисти. Његови чланци окупљали су око социјалистичког покрета све нове и нове трудбенике, вршили праву мобилизацију интелектуалаца и најамних радника, будили класну свест, позивали у борбу, придобијали нове припаднике покрета. По речима Д. Лапчевића, Душан Поповић „је представљао журналистичку способност која је права реткост у Интернационали Социјалистичкој“.³⁸

Имајући оваквог социјалистичког новинара, Д. Туцовић се ипак дуже задржавао на месту главног уредника **Радничких новина**, пошто је само он имао довољно ауторитета да оствари одређену редакцијску политику и наметне је припадницима различитих струја. Сам Лапчевић прихватао је почетком 1909. рад у редакцији листа само под условом да Д. Туцовић остане секретар партије и редактор (уредник) листа.³⁹

Већ у том периоду, од VI до VIII конгреса ССДП Д. Поповић је фактички уредник листа, пошто уобличава његов класно-борбени револуционарни карактер, пошто су у заједници с главним уредником Д. Туцовићем даје основне политичке смернице.⁴⁰

Главна партијска управа изабрана на VIII конгресу партије поставља Д. Поповића у јулу 1910. и за формалног главног уредника листа.⁴¹

На овој дужности остаје до августа/септембра 1912. Он тада даје основно политичко обележје овог највећег и најважнијег социјалистичког органа у Србији, претвара га у велики политички лист, који од 1. фебруара 1911. постаје дневник.

Почетком 1910. покренут је полумесечни теоријски партијски часопис **Борба**, под уредништвом Д. Туцовића. У њему су Д. Туцовић и Д. Поповић објавили велики број значајних прилога и превода. Овај часопис, који је објављивао чланке наших социјалиста и преводе иностраних социјалиста, имао је огроман значај за изградњу партијских надрова и ширење научног социјализма у свим југословенским земљама.⁴²

Од тренутна појаве теоријског партијског часописа **Борба**, са прихваћеном праксом потписивања већих прилога објављених у њему, и после појаве неколико значајних књижица (**Анција и тактика**, **За слободу штампе**), Д. Поповић је изишао из своје журналистичке анонимности пред широку јавност. Појава његовог имена у **Борби**, чији је стални са-

радник био, омогућила је Д. Поповићу да своју богату публицистичку активност изнесе на видело дана, а нама пружила прилику да га, упркос његовој даљој анонимној сарадњи у **Радничким новинама**, свестраније сагледамо и оценимо почев од 1910. године.⁴³

Д. Поповић као новинар посвећивао је пажњу свим питањима од интереса за **Радничке новине** и партијску политику. У томе његови радови из области социјалистичке агитације заузимају важно место. То су написи настали поводом разних појава из оновременог збивања, укључујући прву руску револуцију, догађаје у међународном радничком покрету, смрт истакнутих социјалистичких бораца, борбу против стајаће војске и милитаризма, против религије и реакционарне улоге цркве, против монархије и њених митова.

Социјалистичко новинарство предратне Србије било је на релативно високом нивоу, посебно прилози Д. Туцовића и Д. Поповића, пошто су били засновани на проучавању социјалистичке теоријске литературе и озбиљном студијском прилазу политичкој ситуацији у земљи и свету. Услед танве обраде појединих питања, агитациона карактеристика чланана не умањује њихов историјски значај. Зато сви танви чланци, Д. Поповића имају трајну вредност.

Д. Поповић је имао посебан удео у безбројним полемикама које су **Радничке новине** водиле с буржоаском штампом, посебно с **Одјеком** и **Дневним листом**. Он се са посебним жаром борио против самосталаца, који су били најлевија партија буржоазије, а самим тим и најопаснија по пролетаријат због своје лажне демократичности.

У посебну групу његових радова спадају чланци у којима се бори за грађанска права, односно за услове од којих је добрим делом зависило буђење класне свести пролетаријата и развој његове класне борбе. У тим борбама Д. Поповић се посебно ангажовао на два основна питања: **опште право гласа** (Текстови бр. 12, 102, 198, 203, 205 и 232) и **слободу штампе** (Текстови бр. 57, 103, 107, 110, 150, 152, 162, 165, 222 и 235).

Прво питање било је саставни део широке политичке борбе коју је ССДП дуго водила о том захтеву.

Као професионални социјалистички новинар он је ставио у први план својих залагања друго питање, борбу за слободу штампе. У току те борбе објавио је већи број чланана којима је нападао реакционарни пројекат Закона о штампи, написао студијски одговор његовом браниоцу Стојану Протићу, једном од најистакнутијих првака Радијалне странке, оборио његове аргументе и поразио га до ногу (Текст бр. 107 и 110).

Из две последње серије чланана настао је његов највећи рад, књижица **За слободу штампе**.⁴⁴

Прилазећи овом питању на стваралачки марксистички начин, он је знатно допринео његовој разради.

Борбу ССДП за слободу штампе водили су Д. Туцовић и Д. Поповић на доследно марксистичкој социјалистичко-хуманистичкој основи. Они користе наследство напредних мислилаца из прошлости, да би се створили услови за потпуније изражавање човекове личности и њен утицај на развитак друштва и политику која се води у земљи.

Захваљујући написима Д. Поповића и отпору саме ССДП по овом питању, партија је однела велику победу јер је спречила доношење новог, реакционарног Закона о штампи, који је, углавном, био уперен против социјалистичке штампе, и открила многим величину социјалис-

тичког хуманизма и надмоћ марксизма над водећим буржоаским идеолошким концепцијама.

Поповићева упорна борба за слободу штампе представља важан моменат у историји борбе српског народа за грађанске слободе, обезбеђује свом аутору једно од најистакнутијих места у историји српског новинарства и културе а истовремено осветљава велику улогу коју је ССДП имала у друштвеној историји Србије, упркос својој релативној малобројности.⁴⁵

Велика улога Д. Поповића **Радничким новинама** не састоји се само у његовим бројним прилозима. Он је водио и једну активну редакторску социјалистичку политику, одабирањем публикованог материјала, мењањем и дотеривањем разних дописа, додавањем специфичних, убитачних и заједљивих наслова, убацивањем својих коментарних реченица.

Борба Д. Поповића за доследну социјалистичку линију, политика одабирања материјала који ће ући у лист, када је Д. Поповић фактички сносио одговорност за уређивање **Радничких новина**, била је стално нападана од различитих чланкописаца чији текстови нису били уврштени у лист. Зато је Д. Туцовић у својству главног уредника листа својим личним ауторитетом покривао уређивачки рад Д. Поповића.

Када је на VIII конгресу ССДП шест диспутаната ставило замерке на писање партијске периодике, њима је одговорио Д. Туцовић, заступајући мишљење да редакција има права да одлучује шта ће пустити у лист. „Уређивање листа мора да има свој правац. Ја сам као главни уредник одбијао чланке и мојих сарадника, а исто тако они су одбијали чланке другова који нису одговарали правцу и духу уређивање једног социјалистичког органа.“

Из свих досад познатих података и прегледа садржине листа види се да је с доласком Д. Туцовића и Д. Поповића на чело редакције **Радничких новина** настао видан преокрет у редакцијској политици. Од тренутка преузимања ове редакције Д. Туцовић и Д. Поповић клесали су лик **Радничких новина** оштрим потезима својих длета, дајући листу не само одређени марксистички, класно-борбени и револуционарни правац већ и неумољиво одбацујући све што није одговарало таквој оријентацији.

Најжешћу критику нове политичке оријентације партије под руководством Д. Туцовића и нове редакцијске политику коју је сагласно томе спроводио Д. Поповић, нашли смо у писму Д. Лапчевића (од 12. новембра 1908), једног од криваца за дотадашњи политички смер и деградацију **Радничких новина**.⁴⁶ Он критикује оријентацију на крупна принципијелна и стратегијска политична питања, изјашњава се против опширног третирања проблема спољне и опште политике српске владе, залаже се за другу, мање политичку и више просветитељску оријентацију партијског листа.

Д. Лапчевић, сматра Туцовића и Поповића „главним кривцима“ за нову политичку оријентацију целог покрета, а такође и **Радничких новина**. Он се посебно осврће на улогу Д. Поповића, као неумољивог вајара те нове политичке оријентације листа, завршавајући једно друго своје писмо поздравом „Душку, целату неумитноме“.⁴⁷

Д. Поповић је био човек широке културе и великог знања. Он је много читао и тиме стално ширио и продубљивао своја сазнања. Уз то, он је ту своју широку културу облагородио и претворио у плодно стваралачко тло, систематски проучавајући социјалистичку теорију, чи-

тајући текстове Маркса и Енгелса на немачком и француском језину, пратећи светску марксистичку литературу. Зато је дијапазон питања којима се он бавио као социјалистички новинар, публициста и политичар био изузетно широк.

Ми ћемо се осврнути само на нека питања којима се он бавио, која га посебно карактеришу.

Поповић се јавља као један од најватренијих поборника идеје балканске федерације слободних народа, коју је Д. Туцовић уобличио на I балканској социјалдемократској конференцији. У јесен 1910. Поповић подвлачи: **„Без пуне демократије у свим балканским земљама нема савеза међу балканским народима“** (Текст бр. 104). На питање балканске федерације Поповић се враћа безброј пута за време првог светског рата (Текстови бр. 359, 385, 404, 421, 422, 426, 430 и 435).

Д. Туцовић и Д. Поповић, два најистакнутија носиоца идеја слободних народа и балканске федерације међу српским социјалистима, сагледавали су процес настајања нација као историјске категорије.

Поповић је у јулу 1912. констатовао: **„Постоји један објективни фантор са којим сви морамо рачунати, један процес који се нарочито у последње време врши: то је пробуђена национална свест Балканаца и њихова неодољива тензија за животом, за културом, коју више ништа не може угушити и која се на неки начин мора задовољити.“** (Текст бр. 181.)

Заједничка балканска социјалистичка политика оформљена на I балканској социјалдемократској конференцији била је усмерена на подршку борбе потлачених нација за ослобођење, на борбу за будуће груписање слободних и независних балканских народа у једну демократску социјалистичку федерацију.

Нико од српских социјалдемократата није поклањао толину пажњу као Д. Поповић раскринкавању реакционарне улоге српске и осталих балканских монархија. Оне се код њега редовно јављају као један од главних носилаца освајачке и реакционарне политике Србије и других балканских држава у односу на остало становништво (Манедонце, Албанце итд.), као савезници страних сила и један од главних носилаца буржоаске политике (нпр., Текст бр. 784).

Осврћући се на њихову спољнополитичку улогу, Поповић пише: **„Политика коју воде балкански владари и власници које политика уједињавања, већ цепања Балкана, није политика која има да паралише, сузбије продирање ма које групе капиталистичких сила на Балкану, већ политика која је само продужење, само спровођење, само извршење политике једне или друге групе тих великих сила, која је упере на само на нашу самосталност, на наш опстанак, на наш живот“** (Текст бр. 104).

Монархија се код Поповића појављује и као политички проблем и као посебан паразитски друштвени слој чије хирове трпи народ (Текстови бр. 77, 95, 115, 130, 136, 138, 147, 156 и 231).

У два своја рада он се осврће на историју Србије и синтетизира свој став према монархији (Текстови бр. 95 и 231; осврте на историју Србије и улогу завереника из 1903. налазимо у тексту бр. 195).

Д. Поповић посвећује посебну пажњу питањима културе и тиме знатно проширује и оплемењује тада прилично скучене видике и идеолошку и политичку изградњу нашег власног радничког покрета. Поповићеве радове из области културе имају драг оригиналног прилаза. Они обилују студијским елементима подложним даљој разради.

Поред једног, до скоро необјављеног рада о значају радничке културе, својевремено саопштеног у виду предавања (Текст и коментар бр. 31), он се нашироко интересовао за културна питања. Поповић је имао посебне склоности за књижевну есејистику засновану на социолошким освртима. На тим основама он анализира роман Арцибашева, „Сањин“, осврће се на рад Плеханова о Ибсену и на један роман А. Франса. Пише о позоришном комаду Б. Нушића и поеме „Наин“ М. Бојића итд (Текстови бр. 72, 113, 193, 41 и 439).

Низ чланана о Лаву Толстоју сведочи да је Д. Поповић био један од најозбиљнијих познавалаца овог великог писца и мислиоца у српском друштву (Текстови и коментари бр. 30, 105, 106, 108, 109 и 112).

Поповић је наш први значајни марксистички књижевни критичар и есејиста. Његов социолошки и изразито оригинални прилаз свим питањима књижевног стваралаштва плени читаоце.

У својим написима он се осврће и на реакционарна схватања професора Правног факултета Ж. Перића (Текст бр. 17), на стање у нашем позоришту (Текст бр. 29), на односе међу академицима (Текст бр. 85), на просветне конгресе и друштвену улогу и положај учитеља и професора (Текст бр. 99), на примитивна схватања историјског материјализма (Текст бр. 86) и на проблеме филозофије (Текст бр. 66 и предавање о Диогену — 27. фебруара 1911. и Енгелсу 10. јануара 1909.). Безбројне узредне опсервације и паралеле расуте у његовим чланцима указују на ширину његових преокупација проблемима културе.⁴

Посебан шири друштвени значај имају и многи каснији Поповићени радови: бројни посмртни написи о Д. Туцовићу (Текстови бр. 326, 327, 330, 337, 345, 351, 376 и 421), некролози **Јовану Снерлићу** (Текст бр. 221), **Стојану Новановићу** (Текст бр. 350), црногорском социјалисти **Крсту Поповићу** (Текст бр. 343), српском сељану социјалисти **Миљну Савићу** (Текст бр. 386) и пролетерском песнику **Проци Јовићу — Нестору Жучном** (Текст бр. 407); значајни осврти на ставове српских (Светозар Марковић) и бугарских друштвених радника XIX века на односе Срба и Бугара (Текст бр. 394), као и сатирични осврт на забране прештапавања песама Јове Јовановића Змаја од стране цензуре (Текст бр. 569) и чланак објављен у Паризу 1918: **Маркс, марксизам и социјалисти Србије** (Текст и коментар бр. 824).

Од свих чланова Главне партијске управе Д. Поповић се највише бавио женским питањем. То је било једно од важних подручја партијске политике, пошто је то било питање борбе за права жена — радница и њиховог обухватања социјалистичним покретом. Он је наставио напоре Цанке Драгневе—Јовановић на том подручју.

Већ 1909. године Поповић с Туцовићем објављује превод књиге А. Бебела **Жена и социјализам**, један од капиталних марксистичких радова за разумевање овог питања. Године 1910. објављује чланак **Проституција као социјална појава** (Текст бр. 70).

М. Ђурић—Топаловић пише: „Под утицајем покојног Туце и Душка основан је Секретаријат жена социјалиста, 1910.“⁴

Поповић сарађује у листу **Једнакост**, органу жена социјалдемократата (Текстови бр. 105, 111 и 131). Он говори на збору жена 22. септембра 1913. (Текст бр. 185). Другог марта 1914. држи предавање о женском питању („Радничке новине“, 27. фебруара 1914). Првог априла 1914. Поповић уводи у **Радничке новине** сталну рубрику **Жена** (образложење: Текст бр. 225), коју је углавном он испуњавао својим прило-

зима (Текстови бр. 214, 215, 217 и 228). Истовремено објављује у **Борби** чланак о феминистичком покрету (Текст бр. 218).

У побројаним радовима Поповић се бави друштвеним положајем жена и женским покретом у свету, устаје у одбрану жена и њених права и бори се за равноправност жена с мушкарцима на правом, економском и политичком плану.⁵⁰

Антиратна политика, коју је Туцовић уобличио још у време анексионе кризе, а коју је Д. Поповић прихватио после почетних националистичких колебања (Текст и коментар бр. 33), вративши се на класне револуционарне позиције,⁵¹ доминира у његовим каснијим иступањима (упркос прелазној кризи у оцени првог балканског рата). Д. Поповић је већ уочи анексије на заједничкој седници Главне партијске управе и Контролне комисије 22. септембра (4. октобра) 1908. изјавио: „... званична Србија на то одговара ратом...“. „Наша партија мора остати доследна, упркос жртвама, и бити **против рата**“ (Текст и коментар бр. 32). У низу нових радова изјаснио се против рата Србије вођеног због анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, али се опредељује за национални отпор „општи оружани устанак, револуцију“ у овој покрајини. (Текстови и коментари бр. 34, 36 и 42).

О питању ратних припрема и рата и мира Д. Поповић се чешће изјашњавао у својим каснијим радовима (Текстови и коментари бр. 45, 81, 82, 181 и 219). У време италијанско-турског рата у јесен 1911, Поповић је био главни критичар тог рата и главни референт на великом антиратном митинзима које је ССДП организовала (Текстови и коментари бр. 132, 133, 137, 139 и 140). На X конгресу ССДП предложио је **Декларацију против милитаризма** („Изјаву о афери мајора Вемића“), коју је конгрес једногласно прихватио (Текст бр. 207). На антиратном митингу који је имао да се одржи 12/25. јула 1914, уочи избијања првог светског рата, Д. Поповић је био предвиђен за једног од тројице говорника, уз Д. Туцовића и Д. Лапчевића (Текст и коментар бр. 237).

Прве године првог светског рата 1914/1915.

На једној од заједничких седница главне партијске управе и Главног радничког савеза на самом почетку рата, највероватније на оној која је одржана на дан мобилизације 12/25. јула 1914. увече, у присуству Д. Туцовића, извршена је попуна и реорганизација Главне партијске управе и изабрано ново ратно партијско руководство, с. Д. Поповићем као секретаром партије. Три дана касније, 15/28. јула 1914, Аустро-Угарска је објавила рат.

Изгледа да се и овог пута Д. Лапчевић, дотадашњи секретар партије, није сложио с овом променом, пошто је месец дана касније дао оставку на чланство у Главној партијској управи и посланички положај. Његова оставна на посланички мандат није била прихваћена.⁵²

У условима започетог рата Д. Поповић је заједно с И. Милкићем прешао у Ниш, где је стигао 22. јула (4. августа) и одмах наставио с издавањем **Радничких новина**. За три дана тираж листа се попео од 1.500 на 3.000 примерана. Онда су војне власти забраниле свим штампаријама да штампају лист, а полиција растурила слог следећег броја. Лист је обустављен због његовог антиратног става.⁵³

Од почетка рата до прве забране **Радничких новина** изишло је у Београду и Нишу шест бројева овог листа — које нисмо успели да нађемо.

На дан 6/19. октобра 1914. у Београду, на састанку „чланова Главне партијске управе и неких других истаннутих социјалиста“ (укључујући Д. Поповића), решено је да се, по предлогу Д. Лапчевића, тражи одобрење за поновно издавање **Радничких новина** и да то тражи Д. Лапчевић као народни посланик. Кад је одобрење стигло, Д. Лапчевић је о томе обавестио Д. Поповића и позвао га да дође у Ниш ради настављања издавања листа. На сачуваним бројевима **Радничких новина** издатих после тога стоји да је њихов „власник и одговорни уредник Драгиша Лапчевић, новинар“.⁵⁴

Под уредништвом Д. Поповића **Радничке новине** су поново излазиле у Нишу од 21. октобра 1914. до 14. јула 1915, после чега су биле угушене забраном њиховог растурања у великом делу читаве земље. Ми смо утврдили да је у овом периоду сигурно изишло најмање 256 бројева овог листа.

У условима који су тада постојали, Д. Поповић је био не само уредник **Радничких новина** већ је најчешће био приморан да готово сам пише чланке за овај лист, који је и у периоду рата и даље излазио као дневник. Повремени дописи Д. Лапчевића из Скопља и Т. Кацлеровића из Крагујевца, њихова ограничена сарадња у време заседања Народне скупштине, као и помоћ М. Тимотића и Ф. Филиповића представљали су само повремену допуну.

У априлу 1915. Д. Поповић се посебно активира на питању уступања Далмације Италији по договору ратних савезника Србије — тајни лондонски уговор. У вези с тим он пише више чланка (Текстови и коментари бр. 399, 400, 402, 404 и 405) и говори на протестном митингу одржаном у Нишу 24. априла (7. маја) 1915. (Текстови и коментари бр. 401 и 406).

Средином јула 1915, можда је у Нишу одржан пленарни састанак Главне партијске управе у вези с прихватањем и потписивањем значајног антиратног **Манифеста радничкој класи и народима на Балкану**, који су заједнички издале социјалистичке партије Балкана (Текстови и коментари бр. 422 и 423).

У телеграму ССДП Другој балканској социјалдемократској конференцији у Букурешту, одржаној 5—6. (18—19.) јула 1915, потписаном од Д. Поповића, пише: „Ми се потпуно солидарисемо са свим социјалистима Балкана у великим напорима за остварење демократске и републиканске федерације балканских народа“ („Радничке новине“, 5. VII 1915).⁵⁵

Поводом угушења **Радничких новина** Српска социјалдемократска партија издала је 17. (30) јула 1915. **Апел грађанству**, на коме је потписана цела Главна партијска управа, укључујући Д. Поповића, и у коме се именују „убице Радничких новина“ (Текст и коментар бр. 427).

Почетном августа 1915. покренут је у Нишу нов дневни лист српског социјалдемократског покрета **Будућност**. Он је од 3. августа до 8. октобра 1915, тј. до пред сам напад Бугарске на Србију, излазио под уредништвом Д. Поповића. Изишло је свега 67 бројева.

Д. Поповић је остао у Нишу све до последњег, 67. броја **Будућности**, изишлог 8. октобра 1915, а онда је са Ф. Филиповићем прешао у Крушевац.⁵⁶

Долапак Д. Поповића на чело ССДП за време рата није изазвао никакве промене у партијској политици, као ни у њеним антиратним ставовима, пошто је између мобилисаног (насније погинулог Д. Туцо-

вића) и Д. Поповића постојала пуна сагласност у оценама првог светског рата као империјалистичког.

У својству секретара ССДП Поповић је у првим годинама рата, све до окупације земље, руководио антиратном борбом српских социјалиста. У то време за мобилисано чланство социјалистичког покрета и за све његове припаднике и симпатизере **Радничке новине**, а касније **Будућност**, биле су стожар целог српског социјалдемократског покрета, главни израз њихове активности. Око њихове редакције окупљала се Главна партијска управа. Ту је деловао и Извршни партијски одбор (Д. Поповић, Ф. Филиповић и М. Тимотић). Чак и парламентарна анција социјалистичких посланика, утврђена од Главне партијске управе, допирала је у јавност углавном преко ових листова, и то у суженом и цензуром осакћајеном приказу. Њихов значај је био огроман, пошто су они практично били једина јавна трибина покрета.

Поповић у ова два листа води значајну и консензентну политичку борбу против рата и на отворен, и на посредан начин, пишући против скупове и шпенулације, откривајући беду становништва, демаскирајући ратне профитере и афераше, раскринкавајући непосредне војне команданте (пораз на Чевртији).

У многим полемикама Поповић не само што брани антиратну политику ССДП и њена гласила — који су били нападани од целокупне буржоаске штампе, највише од плаћене булеварске штампе (**Балкан**, **Трибуна** и сл.) и најконзервативнијих листова (нпр. **Новости**, гласила Напредњачке странке) — он узвраћа ударце нападајући владајућу класу и њену политику, разобличавајући владу раскринкавајући њене глупе потезе, указујући на њен антинародни карактер, разоткривајући улогу грађанске штампе, а посебно разобличавајући плаћеничке и реакционарне листове, дајући и тиме трајан допринос историји нашег новинарства.

Упркос тешким ратним условима, Поповић не одустаје од политичке борбе. У својим чланцима он и даље напада са социјалистичких позиција целокупну политику властодржаца, разобличава владу и њене органе, Министарство унутрашњих послова, Министарство спољних послова, Врховну команду војске, бори се против њихове антинародне политике, брани грађанска права народа од насртаја владајуће класе, војује за одржање животног стандарда становништва и радника, угроженог од експлоататора, ратних шпенуланата и афераша.

Противратни ставови Д. Поповића, као и његова гледишта о актуелним политичким питањима, у потпуности долазе до изражаја и кроз ситне прилоге, редакцијске коментаре појединих информација и сатиричне осврте.

Влада и владајућа класа нису успеле да ућутнају социјалистичку штампу. Поповић стално понавља захтев Партије да се обустави рат и закључи мир. Уз то, он истиче захтев социјалдемонкрата за оснивањем балканске федерације као услова за решење међубалканских спорова, основе за успостављање равноправних односа међу народима Балкана „на принципу поштовања националне и личне слободе, на принципу националне аутономије и пуне демократије“ (Текстови бр. 353, 378, 404, 421, 422, 426, 430 и 433).

Мада је постојала цензура готово искључиво за ове једине опозиционе антиратне листове у Србији, мада је Генералштаб стално тражио њихову забрану, Поповић је изналазио најразличитије начине да би се супротставио ратној пропаганди владе и њених савезника. Он

није чинио никакве политичке концесије (Текст бр. 421), водио је бескомпромисну борбу против рата и раскринкавао ратну политику српске владе, Антантину фразеологију о демократији, класни, капиталистички карактер првог светског рата и капиталистичко друштво у целини.

Он пише: „И кроз прсте цензора, који нам је запушио уста ми смо успевали да пуштамо узвике критике и протеста и ако пригушен, наш глас се ипак чуо и скретао на себе пажњу света. Усред ратне вреве, усред шовинистичке и реакционарне дреке чула се и све више реч Социјалне Демократије; и ма да су је цензори својим незграпним овчарским маказама ревносно осакаћивали, публика ју је ипак примала и допуњавала својим инстинктом, својим осећањима, својим резоновањима. И допуњавала их је правилно, и допуњавала их је тачно, јер су **Радничке новине** — једино оне! — биле у ствари само израз осећања и мишљења овог намученог света“ (Текст бр. 427).

У септембру 1915. објављен је у **Будућности** и познати антиратни проглас Прве цимервалдске конференције: **Пролетерима Европе**.

Антиратни ставови српских социјалиста имали су великог одјена међу војницима и становништвом. У пролеће 1915, Поповић пише: „Радничке новине су достигле такав тираж, какав су оне имале у најбољим годинама пре рата“ (Текст бр. 421). Зато је цензура најоштрије наступила против социјалистичке штампе. Она је брисала читаве текстове и одељке, поједине реченице и речи, у правом смислу, она је каспила социјалистичке написе.

За време рата Д. Поповић не објављује веће студијске и теоријске чланке. принуђен да најчешће сам испуњава ступце ова два листа, спутаван цензуром, преокупиран дневном агитацијом, он објављује безбројне осврте на текуће догађаје. У мору оваквих, најчешће мањих непотписаних прилога у које су, вероватно, ушли и неки туђи написи које је он стилски дотерао и редактирао, готово је немогуће утврдити шта је из Поповићевог пера. Док су веће и карактеристичне чланке, посебно оне из предратних бројева листа, поједини социјалисти запамтили, ови се ситни прилози, упркос томе што му највећим делом припадају, ничим практично не могу везати за Поповића као аутора.

Политична сатира

Д. Поповић је већ 1. фебруара 1911, у време кад су **Радничке новине** постале дневни лист, увео нову редовну рубрику **Из дана у дан**. Ту су се појављивали кратки осврти полемичког карактера са доста хумора и уједајуће сатире. Обликујући и редигујући стотине кратких непотписаних прилога, као својих тако и других сарадника, Поповић је постао прави мајстор политичке сатире.

Три године касније, 1. априла 1914. створио је нову рубрику **На брзу руку**, у којој је свакодневно лично објављивао по један политично-сатирични осврт, с потписом **Човек што се смеје**.

Укупно, до рата је објавио 82 оваква прилога.

У овим релативно кратким, али за класне противнике убитачним сатиричним написима, Д. Поповић разголићује буржоаску државу, политичаре, буржоаске партије, штампу, монархију, цркву, официрски кадар, капитализам и капиталисте. Он разоткрива суштину капиталистичког друштвеног поретка, профитерство и корупцију који владају у њему. Д. Поповић се шали, али је то врло озбиљна шала, темељито организована, класно усмерена, друштвено продубљена. То није јефтин хумор,

већ дубока друштвена марксистичка класна критика, протнана социјалистичком агитацијом.

Поповићеви хумористички написи, то је права друштвена сатира, која је класно и политички усмерена на уништење политичких противника, која подстиче читаоце на размишљање и закључке. Својим изненадним обртима и мисаоном дубином ови написи су деловали силно и и изненађујуће. Овако конципирана политичка сатира изазивала је велики интерес читалаца, продирала је у све друштвене слојеве. Поповићев псеудоним **Човек што се смеје** постао је нов политички фактор на друштвеној позорници.

Сатирично-хумористичка полемичарско-агитациона рубрика **На брзу руку** јавља се и у оба ратна социјалдемократска дневна листа. Њу испуњава и одржава сам Д. Поповић.

На брзу руку није био обичан хумористички осврт. То је било ново оружје, страшни класни противник, који је показивао своју ефикасност тиме што је постао љубимац публике и страх владајуће класе. Сваки нови број **Радничких новина** изазивао је узбуђење. Пролетаријат је наступао и ширио своје идеје у новој форми, а буржоасија је стрепела од тога.

У условима првог светског рата, кад је политичке чланке увелико забрањивала војна цензура, ова рубрика добија посебан значај. Д. Поповић је обилно користи, претвара је у својеврсну политичку трибину, која му под плаштом сатире и хумора омогућује да се изјасни о многим актуелним и горућим проблемима зараћене Србије и њеног нападеног народа.

Тако Поповић успева да у многим случајевима изнесе свој политички коментар и упркос оштрој цензури, да је изигра, да измакне испод њених нанџи. Капиталистичко друштво тражило је начина да под фирмом патриотизма уништи језгро пролетерске револуције. У тој неравноправној борби, сам против толиких непријатеља, Поповић не напушта бојиште. У немогућности да у условима рата полемиче и одговара на све нападе класног противника, он продужује борбу новим оружјем, сатиrom. Друштвена сатира прераста у његовим рукама у политички памфлет, оружје којим је он, служећи се истином, формално уништавао противнике.

Поповић успева да на најразличитије начине — пребацујући коментар на догађаје од пре неколико векова, прибегавајући апсурдној аргументацији, иронично хвалећи негативности, истичући у први план нелогичности и контрадикторности званичних саопштења и писања грађанске штампе — каже све што је цензура забрањивала у сваком озбиљном тексту. Он третира све актуелне проблеме час отворено, час увијено — да се Власи не сете. Многи од ових написа су класични примери квалитетне и убојите политичке сатире.

Ако су Поповићеви чланци пуни хумора често и сарказма, то не значи да је при том искривљена стварност. Свака Поповићева друштвена анализа или закључак који се налази у њима указују не само на дубину његове марксистичке мисли и личне интелигенције већ истовремено и на његову непристрасност и научну објективност.

У овој рубрици, Поповић исмејава и жигоше владу и њену политику; посебно председника владе Николу Пашића, Бизмарка из Зајечара, и његове ставове, с којим објављује четири измишљена интервјуа; поједине буржоаске политичаре, министре, државнике, посланике у иностранству; Народну скупштину и „српски парламентаризам“;

Државни савет, полицију, локалне органе власти; Врховну команду и поједине војсковође одговорне за велике погибије војника (Чевртија), војни санитет, војну цензуру и њихове одлуке; ратне савезнике Србије и њихову политику, политичаре и штампу; империјалистичку политику великих држава; капиталисте и капитализам у целини; ратне забушанте и лажне патриоте. Он карикира владину политику и ратне извештаје; законе и уредбе и њихову примену, лажни национализам и патриотизам политичара и новинара; капиталисте и шпекуланте; глорификацију рата и оружја.

С посебним задовољством шиба Пресбиро и буржоаску штампу; напредњачке најконзервативније листове **Новости и Правду**, радикалску **Самоуправу**, лист самосталаца **Одјен**, лист либерала **Српска застава**, званични лист **Српске новине**, одвратног браниоца буржоаске ратне политике **Мали журнал**, а посебно плаћена булеварска гласила **Балкан** и **Трибуну**, окомљујући се на њихове уреднике и сараднике који бране ратну политику српске владе, шпекуланте и афераше, разоткривајући њихове глупости. При том стално, онако узгред, излаже политику ССДП о свим питањима, њене захтеве за окончање рата, за мир, за балканску федерацију. Зато и ови сатирично-хумористички написи долазе под удар цензуре.

Поред тога, Поповић пише у овој рубрици о свему што се дешава у Србији, приказује тежак положај народа, његове ратне губитке и беду становништва, он пружа драгоцене податке о скупноћи, оскудици, глади, шпекулацијама и аферама ратних лифераната, великој епидемији пегавог тифуса, масовној погибији војника, стање опште потиштености у време великих непријатељских офанзива, тежак положај ратних избеглица. При томе истиче и цени заслуге обичних војника и бораца на фронту.

Ове сатирично-хумористичке рубрике, као и остали прилози оба поменута листа боље, потпуније веродостојније осветљавају тадашње прилике неголи остала оновременска штампа. **Зато оне имају велики документаристички значај за сагледавање стања у зараћеној Србији.**

У току ових ратних година Д. Поповић је објавио 258 нових прилога у рубрици **На брзу руну**.

Укупан број изашлих прилога ове врсте, укључујући предратне и 56 прилога у ратној рубрици **Шала и спрдња**, којом раскринкава корифеје жуте штампе, Крсту Цицварића, чине огроман фонд од 396 досад нађених текстова ове врсте у сачуваним бројевима оба листа највећим делом изузетних сатиричних квалитета. То је више од 62,2% свих текстова које смо утврдили да припадају Поповићу од почетка његове сарадње до окупације Србије.

Заслуга Д. Поповића у историји нашег културног развитка је и у чињеници да је он први социјалистички новинар који је прихватио књижевни политички памфлет, то духовито оружје којим су напредни мислиоци Француске крчили пут буржоаској револуцији. Слободно се може рећи да је Србија, поред Ј. Јовановића Змаја и Б. Нушића код којих овај вид књижевности — сатира има споредан значај, имала само два велика сатиричара — Р. Домановића и Д. Поповића.

Сатирични написи Д. Поповића не спадају у ред књижевне дотеране и цизелиране сатире Р. Домановића. Они су писани на брзину, за дневне потребе листа. Па ипак, они представљају врхунски домет политичке сатире. По својој актуелности, оштрини и бритности они могу упоредити с Волтеровим памфлетима.

Период окупације и одлазак на међународну социјалистичку конференцију у Стокхолм

На почетку окупације Србије од аустро-угарских, немачких и бугарских трупа Д. Поповић је са Ф. Филиповићем боравио у Крушевцу и Ћуприји. Крајем јануара (почетном фебруара) дошао је у Београд, где је као новинар без занимања водио живот „пун патњи и оскудице свих врста“.⁵⁷

У мају 1917. стигао је телеграм В. Адлера с позивом да Д. Лапчевић и Д. Поповић дођу на Међународну социјалистичку конференцију у Стокхолм, сазвану од холандско-скандинавског комитета. Кад је на седници Главне партијске управе ССДП прихваћено да њих двојица иду као делегати партије, Д. Лапчевић је одбио да иде. Њега је касније заменио други социјалистички народни посланик, Т. Кацлеровић.

Д. Поповић, као секретар ССДП и уредник **Радничких новина**, и Т. Кацлеровић, као њен народни посланик, отпутовали су у Стокхолм, преко Аустрије и Немачке, с писменим мандатом готово свих присутних чланова Главне партијске управе (сем Д. Лапчевића), уз помоћ Аустријске социјалдемократске партије, под изричитим условом да позајмицу врате и сачувају потпуну самосталност у изношењу својих гледишта, што је било прихваћено (Текстови и коментари бр. 774 и 775).⁵⁸ Из Београда су отпутовали 31. августа (13. септембра) 1917. За време боравка у Бечу Д. Поповић је написао и у *Arbeiter Zeitung*-у објавио чланак: **Српска социјалдемократија у време рата**, у коме су изнети антиратни ставови ССДП (Текст бр. 779).

Делегати ССДП стигли у Стокхолм 26. септембра (9. октобра) 1917. (сви датуми после овог су по новом календару).

Још пре предаје политичког Меморандума ССДП Холандско-скандинавском комитету, већ 10. октобра 1917, они су се састали с представницима цимервалдске левице, који су пре тога одржали тзв. Трећу цимервалдску конференцију у Стокхолму. Објављивање њених одлука било је одлагано у очекивању њиховог доласка.

Том приликом Д. Поповић је изјавио „да је Цимервалд био само једна почетна периода, увод у социјалистичку мировну акцију. Да сада кад се већина (социјалистичких) партија изјашњава за мировну конференцију, да је цимервалдска акција превазиђена“, да зато социјалистичку мировну акцију треба водити међу свим социјалистима.⁵⁹

Политички меморандум ССДП предат је Руско-холандском скандинавском комитету 15. и 16. октобра 1917. У њему се делегација ССДП изјашњава против рата и поставља хитан захтев за закључење мира, повезујући ово питање с руском револуцијом:

„Српска социјалистичка партија тражи да се одмах закључи мир. Ово јој становиште налажу интереси целог човечанства, прено интереса међународног пролетаријата, који се пре свега свде на потребу да преживи Руска револуција. Ова је револуција огромна тековина Социјалистичке интернационале и зато свим члановима Интернационале треба да лежи на срцу њена одбрана и њен спас. Из истих разлога ми усвајамо парољу Руске револуције: 'Мир без анексија и контрибуција, заснован на праву народа на слободно самоопредељење'.“ (Напомињемо да је ова основна политична пароља целог Меморандума била пароља Другог конгреса совјета радничких, сељачких и војничких депутата). Онда наставља:

„Мир закључен на оваквим основама, тешко ће моћи да реши национална питања која су имала извесну улогу — уосталом другостепену — у избијању садашњег рата. Иста ће бити и са проблемима који су стављени на дневни ред политичких брига у току рата.“

Зато делегати ССДП траже као непосредан захтев „политичко уједињење раздвојених делова српске нације“, посебно сједињење Србије и Босне и Херцеговине, чија се окупација од стране Аустро-Угарске, мора сматрати „за империјалистичку крађу“.

„Српска социјалистичка партија је при том дубоко убеђена да ће дефинитивна победа Руске револуције — што ће бити могуће само ако рат престане — отворити у целој Европи па чак и у целом свету демократски период, који ће поштовати, више од садашњих режима, интересе и права народа. Руска револуција ће својом победом морати много да допринесе решењу националних питања, не само у сопственој земљи већ такође и свим другим земљама. И оно што је најважније победничка Руска револуција даће моћан импулс целој пролетерској Интернационали и на тај начин завршити дуг и тежак историјски процес Социјалне револуције...“ „Само ова пролетерска револуција, а не садашњи рат који се за нас испољава као превасходно капиталистички сукоб — може довести до потпуног и правичног решења националних питања.“

На тај начин званични представници ССДП сагледавали су решење националног питања у југословенским областима и у Европи само као резултат пролетерске револуције, а не као резултат победе савезника. При томе су они, не сагледавајући југословенско питање као вишенационално, и даље постављали ово питање као српско.

Везујући решења националних питања за пролетерску револуцију, не видећи могућност за непосредно решење свих оваквих питања, укључујући српско и македонско, они траже у међувремену да се Србији обезбеде минимални услови за опстанак: „Потпуно васпостављање Србије. Уједињење Србије и Црне Горе. Укидање политичких и економских ограничења наметнутих (Србији) од стране Аустро-Угарске. Колективна финансијска помоћ великих држава да би се обновиле продукционе снаге које су биле потпуно уништене за време рата аустро-угарском и бугарском окупацијом. Србија треба да добије излаз на море.“

У вези с тим они траже уједињење Србије с Босном и Херцеговином и Далмацијом и излаз на Егејско море преко Солуна. Зато предлажу да Солун буде „заједничко пристаниште Србије, Грчке и Бугарске“.

Сматрајући да је то „само привремено решење македонског питања, које се не може решити на националистички начин“, они подвлаче: „Социјалистичке партије на Балкану које посматрају питање Македоније са искључиво (својих) националистичких становишта и не посматрају га са општег угла свих балканских интереса (С. Д.: нпр. бугарски широки социјалисти) налазе се под идеолошким утицајем застарелих идеологија њихових владајућих кругова.“

Анализирајући прилине у Македонији, они констатују: „Свако такозвано практично решење македонског питања — тј. подела Македоније на овој или оној основи — је увек била неправедна за народе Балкана, и оно што је посебно важно за Европу, да је била штетна за ствар мира.“ Они истичу: „Једино практично и праведно решење македонског питања је Федеративна република Балкана са Македонијом — као аутономним делом.“

Затим подвлаче: „На тај начин, она неће бити предмет надметања и ривалства, већ ће бити индивидуалност у друштву народа Балкана, уједињених и помиренних, и биће подржана од свих других савезних (федеративних) група, старијих и искуснијих од ње у политичком смислу.“

Затим се изјашњавају о албанском питању, категорички изјављујући: „Италија нема шта да тражи у Албанији, ни у Далмацији, ни на целом Балкану“, и заузимају став против поделе Албаније „између Србије и Грчине, како је то сугерирано и предлагано у последње време“.

Уз то се они противе да се на „општој конференцији“ (тј. у пленуму Стокхолмске конференције) дискутује о питању ратне одговорности, будући да су прави кривци познати, а то није ова или она држава, већ „постојећи капиталистички поредак“, „пошто свака социјалистична дискусија да би се сазнало ко је изазвао рат, постаје погодно средство за продужење рата, прави арсенал за ратне хушваче, шовинисте и империјалисте два непријатељска табора“.

Они се залажу да се упутити апел социјалистичним партијама Антанте, да подрже (мировну) акцију Русне револуције и Холандско-скандинавског комитета за одржање Међународне социјалистичке конференције. При томе истичу: да је први светски рат „империјалистички у правом смислу и био изазван интригама и интересима међународног капитализма“; да „од победе Русне револуције у потпуности зависи мир и да продужење рата значи смрт Револуције“; да „Русна револуција има права да тражи од социјалиста Западне Европе да врше енергичан притисак на њихове владе, да би убрзали закључење мира и спасили демократска и социјалистичка освајања Русије, јер они имају колосални значај за цео свет“ (Текст и коментар бр. 784).

Да би спречили да Холандско-скандинавски комитет прихвати захтев бугарских широних социјалиста да Бугарска анектира целу Македонију, делегација српских социјалиста била је принуђена да се **изван и поред ставова из свог Меморандума, о омогућавању постојања независне Србије**, који су већ као такви представљали форму одбране од захтева широних социјалиста за Македонијом, сагласе да ван Меморандума ССДП уђе у опште меморандуме Холандско-скандинавског комитета тзв. *Memoire explicative* и његов Манифест, **изнуђени став о уступању источне Македоније Бугарској**, који је супротан принципцијелном ставу делегације ССДП, заступаном у њиховом меморандуму, да се питање Македоније не може решавати њеном поделом.

Након предаје политичког Меморандума ССДП, Поповић и Кацлеровић су се припремали да после предаје Апела српских социјалиста цивилизованом свету оду у Петроград, у Русију, али су од тога одустали, било зато што им је ситуацији у Русији, после октобарске револуције, гледана из Стокхолма, била нејасна, било зато што су проценили да су могућности за социјалистичку акцију биле веће у Лондону, где су одржаване међусавезничке социјалистичке конференције, или у Паризу, где су били онупљени водећи социјалисти српске емиграције и где су биле створене српске социјалистичке политичке и радничке организације.

Д. Поповић и Т. Кацлеровић предали су 10. новембра 1917. председнику Холандско-скандинавског комитета Н. Хојсмансу (С. Huysmans) **Апел српских социјалиста цивилизованом свету**, у коме је приказано тешко стање окупираних Србије и поступци окупатора према њеном становништву. Овај потресни документ, крцат конкретним подацима који

разголићују поступке и политику окупатора, доживео је више посебних издања у неутралним и савезничким земљама (Упсала, Париз, Женева, Лондон), изазвао дубоки утисак у свету и покренуо широку анцију за помоћ становништву окупиране Србије. „Знатно је припомогао заштити и помоћи српском народу“ — како то констатује извештај Главне партијске управе закључном конгресу ССДП (Текст и коментар бр. 789).

Борба делегације ССДП с великобугарским претензијама на целу Македонију и заступницима таквих схватања бугарским широким социјалистима — коју су они водили пред Холандско-скандинавским комитетом, није била завршена подношењем Меморандума ССДП овом комитету и уношење њихове изнуђене сугестије у Манифест овог комитета, она је настављена у социјалистичкој јавности, објављивањем три полемична текста српских делегата (Текстови и коментари бр. 792, 801 и 804).

Македонско питање

Душан Поповић је почео да се бави питањем Македоније још 1907. године. Већ тада је сматрао да је Македонија „грозна жртва интереса крупних капиталистичких сила“, због које тек што „није букнуо рат на Балкану“ (Текст бр. 14). Дакле, он у Македонији види потенцијалну међународну ратну опасност због укрштања интереса великих сила.

Од времена анексионе кризе, кад се почео бавити националним питањем, ослобођење национално и социјално поробљених народа Турске постаје једна од његових трајних преокупација. С тог становишта он прилази и македонском питању почев од 1908. Он се изјашњава против „империјалистичког рата на Балкану или због Балкана“ — да се „на тај начин дадне могућност балканским народима да сами среде ствари у сопственој кући“ (Текст бр. 36). Јасно је да се самим тим Д. Поповић изјаснио и против сваког назови ослободилачког рата Србије, Бугарске и Грчке у односу на Македонију. У истом чланку под утиском пораза Илинденског устанка, сматрајући да је „легална, парламентарна солуција балканског питања“ једна илузија, Д. Поповић оспорава сваку могућност да младотурски режим може да изврши корените измене друштвено-економских односа у европској Турској, а самим тим и у Македонији.

Осврћући се на априлске догађаје из 1909, кад су народне масе успеле да угуше контрареволуцију, констатујући да је „Македонија (је) листом кренула на Цариград, огњиште реакције и контрареволуције“, он ублажава и донекле мења своје песимистичке оцене унутрашњих односа у Турској и истиче „појаву народних маса на политичкој позорници Турског Царства“, што је „несумњив симптом њиховог буђења, њихове свести, њихове тежње ка слободи и благостању, коју већ више нико неће моћи угушити“. Зато он пише о „пробуђеној нацији“ (Текст бр. 63).

Ове борбе, како то Поповић каже: „Против средњовековног друштвеног уређења са њиховим спахијским (С.Д.: у ствари читлук — сахибијским) привилегијама и борбе за основна грађанска права и слободе“ (Текст бр. 63) на жалост нису дале значајне резултате.

Зато Д. Поповић, супротстављајући се политици великих сила и стратегији владајуће балканске буржоазије и династија, која води новом рату за поделу Балкана, прихвата политичку основу I балканске

социјалдемократске конференције, и бори се „за пуну демократију у свим балканским земљама“, као „први услов за вођење успешне спољне политике, за рад на остварењу Балканске конфедерације (федерације) која нам једино може загарантовати самосталност, опстанак“ (Текст бр. 104).

Разочаран у перспективе унутрашње демократизације Турске, Д. Поповић је под извесним националистичким утицајем (још из времена анексионе кризе), полазећи само од антифеудалног и ослободилачког аспекта I балканског рата, испуштајући из вида да се овај рат води за интересе великосрпске, великобугарске и великогрчке буржоазије и неких великих империјалистичких сила, заузео неправилан став према овом рату и залагао се „за мање активну опозициону политику“.

Дакле, ослобођење поробљеног народа и уклањање потенцијалне ратне опасности, та два првобитна вида приступа Д. Поповића македонском питању, између којих је био разапињан, лежи у основи његовог погрешног односа према првом балканском рату, који се није поклапао са званичним антиратним ставом Српске социјалдемократске партије.⁶⁰

Крајем 1917. и почетком 1918. Д. Поповић је објавио пет радова у којима је разматрао македонско питање (Текстови и коментари бр. 784, 792, 801, 803 и 813). За разлику од претходних његових ставова изнесених на почетну одељка у коме је читаво излагање везано за питање ратне опасности и ослобођења становништва од феудалног и угњетачког режима — ова нова разматрања Д. Поповића и Т. Кацлеровића су сасвим другачија. Она прилазе питању Македоније, из које је отерана турска власт, као питању националног састава становништва Македоније и његових националних тежњи, као проблему односа међу балканским државама, као подручју на коме се њихове међусобне националне и територијалне претензије сукобљавају, као питању политичког решења овог међубалканског проблема.

У основи свих тих разматрања је констатација **да је Македонија конгломерат нација** (Текст бр. 784). При томе не треба заборавити да је у питању Македонија после 1912, над је у њој удео Турана био релативно висок. Зато Поповић и Кацлеровић пишу: „Цела половина становништва Македоније није бугарска, није чак ни словенска. Она се састоји од Турана, Арнаута, Куцовлаха (С.Д. — Цинцара), Грка, Татара, Јевреја и Цигана“ (Текстови бр. 792, 801 и 803). Они, исто тако пишу: „Македонија је географски, стратегијски и економски центар **читавог** Балкана све расе и нације Балкана су заступљене у њој“ (Текст бр. 784). Будући центар Балкана, она се јавља као природна географска и економска допуна сваког дела Балкана (Текстови бр. 284, 803, 813).

Зато „свако такозвано практично решење македонског питања — тј. подела Македоније на овој или оној основи — је увек била неправедна за народе Балкана, и оно што је посебно важно за Европу, да је била штетна за ствар мира“ (Текстови бр. 284, 803).

Поповић и Кацлеровић анализирају историјску прошлост. Они указују да је „Санстефанска Бугарска, чији је пројенат начинила царска Русија, а која је обухватала целу Македонију, гурнула ... Србију у наручје Аустрије и изазвала братоубилачки рат из 1885“; да је букурештанским миром из 1913, по коме је Србија „приграбила заједно са Грчком највећи део Македоније, коначно ... бацила Бугарску у наручје Аустрије и Немачке и изазвала братоубилачки рат из 1915“ (Текстови бр. 284, 803).

Најзад констатује: **Једино прантично и правилно решење македонског питања је Федеративна република Балкана са Македонијом — као аутономним делом**“ (Текст бр. 284).

Поповић и Кацлеровић виде главну сметњу да се то оствари у монархијама и династијама. Њима додају дипломате, милитаристе и шо-
као аутономним делом“ (Текст бр. 284).

Полазећи од констатације да је Македонија конгломерат нација, да половина становништва „није чак ни Словенска“, **Поповић и Кацлеровић почињу да сагледавају постојање македонске нације**. Они пишу: „Друга половина јесте словенска, али по својим етнографским особинама, по језику, народним обичајима, традицијама исто тако српска као и бугарска: посрдни члан између ова два народа, као што су то доназали јасно најобјективнији истраживачи“ (нпр., Цвијић) (Текстови бр. 792 и 801).

„Што се тиче политичких присталица у овом делу словенског становништва то их Бугари имају (С.Д.: имали) више него Срби, што само показује да су они раније од Срба развили интензивну — и врло безобзирну — националистичку пропаганду у овом национално колебљивом елементу, али нарочито и зато што су они од руске царске дипломатије добили у Турској самосталну бугарску цркву коју Срби нису добили“ (Текст бр. 792). При том они пишу да број бугарских присталица у Македонији „не чини чак ни трећину целог становништва“ (Текстови бр. 792 и 801).

Дакле, из свега изложеног видимо да су Поповић и Кацлеровић ипак сагледали посебност македонског народа а раније национална опредељивања појединаца за Србе или Бугаре прогласили резултатом националне пропаганде вођене из Београда и Софије.

Д. Поповић и Т. Кацлеровић изричито пишу „што се пак Македоније тиче ми нисмо никад ни тврдили да је она српска, али из тога још не излази да је она бугарска“ (Текст бр. 801).

Д. Поповић Т. Кацлеровић анализирају и политичке аргументе Бугарске и пишу: „То што су и Дипломатска конференција у Цариграду и Санстефански уговор и Мирцштетски уговор додељивали Македонију Бугарској, није још ни најмање доказ **да је Македонија Бугарска**, него је само доказ да је **Бугарска била русна**, то јест да је по уговору о деоби Балкана, закљученом између царистичке Русије и Аустрије, Бугарска са својим аспирацијама, долазила у сферу утицаја Русије, а Србија, са својим претензијама, у сферу утицаја Аустрије, због чега се русна дипломатија упињала сваком приликом да повећа територију свога вазала на Балкану.“ „Али Бугарска нема ни најмање разлога да се данас, пред демократизованом Европом, размеће својим привилегисаним положајем у Македонији за који има да захвали не својој етнографској претежности или свом културном утицају, него у првом реду дипломатској протекцији руског царизма.“

„Исто то важи и за њену самосталну цркву у Македонији, за Егзархат, који је Бугарска добила такође благодарећи заузимању и утицају руске дипломатије у Цариграду. Уосталом, установљење бугарског егзархата није у своје доба ни сматрано као тријумф бугарске националне идеје и доказ да је Македонија бугарска. Егзархат је, у доба свога оснивања, имао да буде концентрациона тачна и политичко-социјални протектор свега словенскога елемента у Македонији“.

„Међутим, убрзо се егзархат дегенерисао у једно пропагандно средство бугарског шовинизма, а данас се он наводи чак и као један доказ да је Македонија бугарска!“ (Текст бр. 801).

Све ове поставке Д. Поповић је детаљно разрадио у два своја чланка: **Оно Македоније** (Текст бр. 803) и **Македонско питање** (Текст бр. 813).

Први од њих, **Оно Македоније**, објављен у **Der Kampf**-у, часопису аустријске социјалдемократије, намера му је била да се супротстави захтевима великобугарске буржоазије да на крају рата анектира Македонију, захтевима подржаним од бугарских широких социјалиста и навелико пропагираним у немачкој и аустријској социјалпатриотској периодици. Овим захтевима великобугарске буржоазије пружали су подршку и неки немачки социјалисти: и то делимичну Н. Wendel — и потпуно Н. Кипов.

Зато Д. Поповић тако опширно анализира македонско питање. Он не негира чињеницу „да је бугарски егзархат отцепио већину словенског становништва Македоније од Грчке патријаршије и привукао га к себи. Али та чињеница се далеко боље може објаснити бедним социјалним и политичким стањем тога живља у Турској, него његовом националном свешћу“.

„За тај живаљ је једини незнатни остатак људских права и слободе, захваљујући турској верској толеранцији, био везан за хришћанску цркву и тако је ова могла да за словенски живаљ постане потпора и прибежиште у одбрани.“

„Грчка црква је добила од Турака сасвим одрешене руке да плачка на словенске народне масе које нису могле да се одупру; са своје стране **грчка црква** је постала религиозна, морални и у извесној мери и административни ослонац турске насилне владавине у Европи.“

Кад је основана „словенска црква“, са службом божјом на разумљивом словенском језику, кад је она почела да „оснива школе на словенском језику“ и „добила широку јурисдикцију (одлуке о разводу брака, миразу, тестаменту)“, која је имала своје заступнике у месним судовима — „већина словенског становништва у Македонији одмах (је) напустила грчку цркву“. „Срби тада нису могли да добију самосталну цркву“. То је „спречила русна дипломатија, која је хтела да створи велику Бугарску, да би руска утицајна сфера била што већа. И тако су царистички дипломати од македонских Словена направили егзархатске 'Бугаре'“ (Текст бр. 803).

Мада Д. Поповић није у потпуности сагледавао процес настајања македонске нације, који је почео још у XIX веку, он говори о „македонским Словенима“. Уз то он уочава постојање „групе македонских Словена“ „чији је најомиљенији и најизразитији представник био војвода Јане Сандански, који је мучки убијен у Бугарској, а који је захтевао не анексију Македоније од стране Бугарске, већ **аутономну Македонију**“ (Текст бр. 803).

Прелазећи на етнографске карактеристике македонских Словена Д. Поповић пише: „Нико нема права да их као Бугаре обележава по њиховим етнографским особинама.“

Онда каже да је „током XIX века, а чак и сада била европска јавност заведена двама погрешним критеријумима на основу којих су македонски Словени придодавани Бугарима“: то су „број присталица егзархата“ и чињеница да „већи део македонских Словена кроз цео XIX век обележава себе као 'Бугаре' — што је српска а не бугарска

реч“, и констатује позивајући се на Н. Wendel-а и Ј. Цвијића, који сматрају да су Турци мрзели Србе као устанички народ, да „**иза овог имена македонских Словена не стоји нити бугарска национална свест, нити икакво бугарско национално обележје**“.

Затим анализира: **језик, ослањајући се на Јагића, и констатује „да је македонски језик прелазни дијалекат између бугарског и српског језика“; народне обичаје; народно предање и народну поезију; културне споменике.** На основу свега тога он констатује, ослањајући се на Ј. Цвијића **„да су македонски Словени колебљива маса и у истом степену склони да постану и Срби и Бугари“** — али да то нису постали.

„Оно што видимо у Македонији (С.Д.: нпр. Срби и Бугари) нису народносне групе које израстају, развијају се, црпу своју снагу из чврстог етнографског тла: То су само пропагандом ове или оне балканске државе вештачки створене политичке партије.“

Анализирајући историјску прошлост, уговоре о подели Македоније и сукоба које су они изазвали, и разне предлоге за решење македонског питања (Н. Wendel, Н. Kunow) Поповић констатује: **„Македонија је недељива“ и закључује: „Ми хоћемо само јединство Балкана, економско, културно и политично уједињење свих делова Балкана у једну дивну федерацију демократских република, са Македонијом као равноправним аутономним чланом, која једино може да гарантује својим члановима слободан развитак њихових националних особина а целини потпуну политичку и економску независност.“**

У свом другом чланку, **Македонско питање**, објављеном у Енглеској, Д. Поповић се у потпуности слаже с предлогом К. Раковског: **„Аутономна Македонија као саставни део Републиканске федерације свих балканских држава.“** При томе указује на бесконачне миграције које су се одигравале у прошлости и које су од Балканског полуострва створиле „налеидоскоп нација“, па поставља питање: **„Ко је у стању да тачно одреди границу између Срба, Бугара и Македонаца или између Црногораца и Албанаца, Македонаца и Грна...“** (Текст бр. 813). **Подвлачимо да се у овом чланку већ појављују Македонци као посебна нација.**

Он констатује: **„Сви балкански народи имају свој реп у Македонији“** и приказује националне продоре у ово подручје. Тражећи практична послератна решења за ово питање, Поповић се опредељује између три:

1) Анексија Македоније од стране Бугара — којој супротставља „законске тежње једног потлаченог народа за слободом“.

2) Македонија као аутономна држава — истичући да „Македонија као равноправни члан балканске федерације има на то пуно права и значај јер би то значило њену локалну, културну и националну аутономију у оквиру демократске федерације народа“; али једновремено подвлачи да Македонија ван ове федерације „као нова независна држава је абсурд“. При томе он поставља питање **„да ли се овај циљ (балканска федерација) може остварити приликом закључења мира“.** Затим, констатује да **„све дотле док постоје монархије на Балкану“, „немогуће је дискутовати о питању федерације“, да је садашње најважније питање „успостављање општег мира“; да ће се тек онда моћи концентрисати све социјалистичке снаге „на стварање политичке базе за балканску федерацију“.** Зато Поповић пледира за хитно „привремено решење македонског питања“. У противном би се омогућило „бугарским шо-

винистима да у међувремену придобију за себе европско јавно мњење“.

3) Подела Македоније са узајамним уступцима, решење које је прихваћено од Холандско-скандинавског комитета и коме Поповић даје „подршку у овој форми:“ Поништење Букурешног уговора, да Србија добије десну обалу Вардара, да Солун буде заједничка својина Србије, Бугарске и Грчке (Текст бр. 813).

Дакле, ово решење, изнуђено од Холандско-скандинавског комитета у Стокхолму, Поповић ипак прихвата као једино практично привремено решење до стварања балканске федерације.

Одлазак Д. Поповића у Лондон и његови радови у енглеској и француској периодици

Пошто су Д. Поповић и Т. Кацлеровић одлучили да се не враћају у земљу, они су се определили за одлазак у Лондон. Прва њихова настојања да добију пасоше и оду из Шведске спречио је председник српске владе Н. Пашић, забранивши да им се издају визе.

На иницијативу Камија Хајсманса, секретара Међународног социјалистичког бироа, секретар британске **Labour Party**, Артур Хендерсон, упутио је Поповићу и Кацлеровићу 2. фебруара 1918. телеграфски позив да присуствују Међусавезничкој социјалистичкој конференцији која је имала да се одржи тог месеца у Лондону.

Поповић је у почетку одбијао да иде у Енглеску без Кацлеровића (Текст бр. 807), пошто овај није могао да добије пасош, али се касније одлучио да оде и сам. Напустио је Шведску 12. фебруара 1918. Стигао у Лондон са закашњењем, после одржане III међусавезничке социјалистичке конференције (21—23. фебруара 1918), коју је поздравио телеграмом из Бергена (Норвешка).⁶¹

Д. Поповић је објавио много радова у енглеској периодици. Ми смо нашли 15 његових радова на енглеском језику, објављених у осам разних листова и часописа или нађених у архиви **Labour Party** (Текстови бр. 808, 809, 810, 812, 813, 814, 820, 823, 826, 828, 846, 847, 848, 850 и 854).

Уз то смо нашли девет његових текстова на француском језику, објављених за време његовог боравка у Енглеској, у листу француских интернационалиста — *minoritaires* — **Le Populaire de Paris** или нађених у архиви **Labour Party** (Текстови бр. 819, 824, 835, 836, 837, 843, 845, 852 и скраћена резолуција која се помиње у коментару бр. 845). У свему смо нашли 24 његова рада на енглеском и француском језику из тог времена.

Посебну групу енглеских текстова чине чланци, интервјуи и говори у којима се Д. Поповић залаже за помоћ становништву окупиране Србије (Текстови бр. 808, 809, 810, 812, 823, 847 и 850), односно за укидање забране слања новчане и материјалне помоћи том становништву, коју су издале савезничке владе (шест последњих побројаних текстова).

Д. Поповић се запослио у енглеском Црвеном крсту (Текст бр. 833) да би тиме не само осигурао своју егзистенцију у Енглеској, већ да би истовремено максимално допринео успеху ове акције која представља наставак акције започете издавањем познатог Апела цивилизованом свету (Текст бр. 789).

Из једног писма видимо да је Поповић покушао преко В. Гилиса, секретара бироа за информације **Labour Party** да успостави везу са

Џоном Бернсом, чланом ратног кабинета, и да преко њега измени поменуто забрану.⁶²

Питање укидања ове забране покренуто је и у свом другом говору на Међусавезничкој радничкој социјалистичкој конференцији септембра 1918. (Текст бр. 847).

Друга посебна група његових радова објављених у енглеској и француској интернационалистичкој штампи су чланци у којима брани одређене интернационалистички оријентисане социјалисте Немачке, Бугарске и Аустро-Угарске, које су неправедно нападали секташки настрожани леви социјалисти и друга лица која су мишљења објављена у социјалистичкој штампи. Он указује на њихове антиратне ставове и тиме припрема терен за окупљање антиратних елемената у оквиру Социјалистичке интернационале, за њихово ангажовање за подршку бољшевика у Русији (Текстови бр. 826, 828, 837 и 843).

На питање немачких интернационалиста мањинаца Поповић се осврнуо и у свом трећем говору на Међусавезничкој радничкој и социјалистичкој конференцији септембра 1918 (Текст и коментар бр. 848).

Борба против српских социјалпациота у Паризу

У току рата међу српским социјалистима у избеглиштву и на Солунском фронту, под утицајем окупације Србије, даљег развитка ратних догађаја, уплива социјалпациотске већине у Француској социјалистичкој партији, општег утицаја француске грађанске националистички егзалтиране средине и социјалпациотске штампе, и деловање представника српске владе, појавила су се социјалпациотска схватања. Зачетници тих схватања били су углавном ранији партијски опозиционери и незадовољници (нпр., В. Стојановић и Д. Ђурић), отпадници од покрета (нпр., М. Маринковић и Н. Дивац) и агенти српске владе. Они су почели ревизију званичне антиратне политике ССДП, прихваћене у почетку првог светског рата.

Српски социјалпациоти почињу да пружају политичку подршку ратним напорима српске владе и њених савезника, да истичу ослобођење и уједињење јужних Словена као непосредни и главни политички циљ српских социјалиста који оправдана сарадњу са српском буржоазијом и владом и подршку ратним напорима српске владе и њених савезника. Тако се рађао социјалпациотизам међу српским социјалистима у избеглиштву.

У време кад је Д. Поповић дошао у Лондон, ова се социјалпациотска струја већ била оформила и организовала. Између осталог, она је доминирала у свим већ створеним српским социјалистичким и радничким организацијама у Паризу и имала свој лист, париску **Будућност**.

У тим условима Д. Поповић који је био на чврстим класним позицијама, задојен пролетерским интернационализмом и социјалистичким хуманизмом, који је стајао на челу социјалистичке партије, која је прихватила антиратну политику, претвара се у неустрашивог борца против социјалпациотизма који помаже империјалистима како у вођењу рата, тано и у гушењу октобарске револуције. Он се супротставља њиховим идејама и политици, руши те лажне идоле марксистичким аргументима.

Велики значај Д. Поповића лежи у томе што је покренуо духозе и галванизирао отпор социјалпациотској акцији, окупио здраве социјалистичке снаге, вратио их на класне позиције и отворио им револуци-

онарну перспективу, констатујући крах II интернационале, изјашњавајући се у прилог руске револуције и бољшевина, опредељујући се **јавно** први међу руководећим српским социјалистима за стварање Нове интернационале.

По доласку у Лондон Д. Поповић је имао личне контакте с делегацијом у емиграцији створених српских социјалистичких и радничких организација из Париза, које су тада имале социјалпатриотску оријентацију.

Њихови представници, А. Павловић, секретар комитета ССДП, и његови чланови К. Новаковић (у име Радничке коморе) и К. Чапља (у име Општег синдиката српских радника у Француској), дошли су у Лондон по директним упутствима председника српске владе Н. Пашића да би учествовали на III међусавезничкој социјалистичкој конференцији (два телеграма: АСИП, Политичко одељење 1918, V, пов. бр. 201, 15. јануар 1918). Чак је и нова Декларација о балканском питању коју су они припремили упућена овој конференцији, измењена према захтевима српског посланства у Паризу. У њој се овај париски социјалпатриотски комитет изјаснио против повратка на претходно стање и пропагирао ослободилачки карактер тадашњег рата, намуфлирајући свој ратноушначки став правом народа за самоопредељење.⁶³

Учешће ове делегације на конференцији било је оспорено телеграмом Д. Поповића. Оно је ипак било омогућено заузимањем познатих социјалпатриота, Е. Вандервелда и А. Томе, али у ограниченом виду, само ради давања информација у комисијама.

У време одржања ове конференције делегати париског комитета ССДП, са другим социјалпатриотима (италијанским реформистима и иредентистима и агентом румунске владе), ушли су у тада створени **Комитет за потлачене нације** који је издао заједничку декларацију, донету као подршку ратним циљевима Антанте.

Већ на првом састанку с делегатима овог социјалпатриотског комитета, одржаном у Лондону крајем фебруара 1918, Д. Поповић је оштро наступио против ове социјалпатриотске акције, изведене заједно с италијанским иредентистима и неканвим називи представником румунских социјалиста, и изазвао колебање К. Новаковића, који је већ тада прешао на његову страну.

Своју прву јавну осуду ове акције Д. Поповић је дао у чланку **Поводом угњетених нација**, објављеном у априлу у тада најпрогресивнијем француском листу **Le Populaire de Paris** (Текст и коментар бр 819).

Одмах иза првог Поповићевог чланка и низа низа изјава српских социјалиста који су се солидарисали с њим, прилике су се измениле међу српским социјалистима у Француској, пошто су класно исправне а исто тако и поштене али делимично заблуделе присталице српског социјалистичког покрета нашле чврст ослонац у личности Д. Поповића. Многи који су били запливали у социјалпатриотске воде, вратили су се на линију партије (нпр., К. Новаковић, В. Пековић и др.).

Нови чланци Д. Поповића и преписна коју је он водио са појединим српским социјалистима, посебно са К. Новаковићем, као и Поповићева писма париском Комитету, убрзали су унутарње процесе у париским радничким организацијама, стимулирали и организовали класни отпор социјалпатриотизма, који су одувек пружали поједини радници и напредни студенти.

Акција Д. Поповића довела је у крајњој линији до политичке изолације социјалпатриотских лидера, обуставе излажења социјалпатри-

отсног гласила, париске **Будућности** (последњи број 22. јуна 1918) и фактичне ликвидације париског Комитета ССДП.

У завршној фази те борбе лидери српских социјалиста А. Павловић и С. Музинравић наступају у јавности само у листу белгијских емиграната **Droit des peuples**, који практично нико није читао од српских социјалиста и радника.

Велика је заслуга Д. Поповића што је почео и водио борбу са социјалпациотима са класних марксистичких позиција, што је раскрицао прави проратни нарактер читаве ове акције, што је успео да је ликвидира и да врати са странпутице многе залутале социјалисте, што је успео да антиратна политика ССДП опет постане доминантно обележје српских социјалиста и организованих радника у емиграцији, што је рехабилитовао ССДП у интернационалним размерама.

У борби против социјалпациота Д. Поповић није остајао на одбрамбеним социјалистичким позицијама. Он је једновремено стваралачки разрађивао политику социјалистичког покрета према новим појавама и проблемима који су искрсли или постали актуелни при крају првог светског рата, посебно према октобарској револуцији, новонасталој револуционарној ситуацији и карактеру будућег социјалистичког радничког покрета који је имао да се обнови у тим новим револуционарним условима.⁶⁴

Учешће на Међусавезничкој радничкој и социјалистичкој конференцији, одржаној 17—20. септембра 1918. у Лондону

Добивши позив да учествује на конференцији на којој су главну реч водили социјалпациоти Енглеске и Америке, Д. Поповић се најпре колебао (Текст бр. 844). Тек на наваљивање француских интернационалиста Longuet-а и Merrheim-а одлучио је да учествује над је она већ била почела — „мада првог дана нисам био на њој“ (Текст бр. 849).

Пошто су социјалпациоти настојали да конференција подржи оружану војну интервенцију савезника у Русији, француски интернационалисти — бивши *minoritaires-i*, заједно са Д. Поповићем, поднели су свој пројекат резолуције о руском питању, у коме се „најенергичније протествује против оружане интервенције савезничких држава у Русији“ која је „учињена у интересу међународног финансијског капитала“ (Текст и коментар бр. 845).

Овај предлог резолуције није био прихваћен, али је Поповић до краја конференције остао веран смислу ове резолуције и није правио никакве компромисе. У свом првом говору на пленуму конференције Поповић је, између осталог, изјавио: „Српска (социјалистичка) партија је против било каквог облика интервенције“ (Текст бр. 846 — наше подвлачење).

Према часопису *The Workers' Dreadnought*, Поповићев говор „у коме је он јасно изразио социјалистичке позиције, што се до сада није чуло на конференцији“ ... „подигао је силу на ноге“. Поповић је „једини од свих делегата истицао принципе социјализма“ (наше подвлачење).

Касније, над је пројекат резолуције враћен комисији и појавио се накнадно у ревидираном облику, Поповић је гласао против резолуције већине комисије, када је одобравала војну интервенцију савезника на прикривен начин.

На поновном разматрању пројекта ове резолуције у пленуму, она је била „**прихваћена од свих чланова комисије изузев Поповића**“.⁶⁵

Последњи параграф компромисне резолуције, у коме стоји: „мишљење конференције је да у складу са чланом 6, 14. тачка претседника Вилсона, садашњи напор савезничких влада да помогну руском народу треба да буде само под утицајем добронамерне жеље да се очува слобода и демократија у сређеном и трајном светском миру у коме би благотворни плодови револуције били трајно осигурани“, **примљен је једногласно сем од Срба**“.

Резолуција је изгласана на препад енглеских и америчких trade-unionistes-a, дизањем руку, са 25 гласова против 20, спречавајући Longuet-a да образложи своје уздржавање, а Поповића своје гласање против.⁶⁶ У тим условима већина француске делегације укључујући и Longuet-a уздржала се. „**Енглески миноритери и Срби гласали су против**“ — J. Longuet — Le Populaire de Paris, 25. септембра 1918 — наше подвлачење (Коментар бр. 846).

Дакле, Поповић се супротставио и ревидираном предлогу резолуције о Русији, пошто је, у ствари, одобравала војну интервенцију савезника на прикривен начин, под паролом „да се помогне руском народу“ „да сачува слободу и демократију“. Зато је и гласао против њене „побољшане“ варијанте — коју је Longuet прихватио, мада се заједно са француским интернационалистима уздржао од гласања, због социјалпатриотских махинација приликом гласања.

„**Кад је био готов извештај о циљевима рата, српски делегат био је опет једини који се није сагласио**“ (The Workers' Dreadnought — наше подвлачење).

Говорећи са социјалпатриотских позиција и демагошке фразеологије Антанте, известилац комисије, Американац Frey, подвукао је „да у овом рату постоји конфликт између аутократског и демократског покрета, сукоб између принципа самосталног развоја помоћу слободних институција и произвољне контроле владе од група или појединаца за њихове себичне циљеве“.

Том приликом Frey је изјавио „да се делегат Србије оградао од целокупног извештаја комисије, на основу мишљења, да то није рат између демократског и аутократског покрета, него пре капиталистички обрачун. Он танођер сматра да принципи које је изнео председник Вилсон у 14 тачана нису задовољавајући за Србију: да одмах треба сазвати конференцију (социјалиста) ратујућих страна“.

Из говора Sidney-a Webb-a (Велика Британија) видимо: „**Комитет** (С.Д.: Комисија о циљевима рата) је потрошио скоро осам часова да би добио једногласни извештај и они су га добили, али без њиховог српског друга.“⁶⁷

О питању Међународне социјалистичке конференције „Три прва члана резолуције изгласани су великом већином. Longuet се уздржао Merrheim, Поповић и цела (британска) Independent Labour Party, срчаног Ramsey-a Mac Donald-a гласала је против“.⁶⁸

У другом великом говору на пленуму ове конференције Поповић је приметио да Вилсонове тачке „нипошто нису без замерке као што се претпоставља“, „да српски социјалисти желе Републиканску федерацију балканских народа“. „Уједињење Србије и Југословена — би без сумње следило томе доцније, али се оно не би могло постићи ратом“. Најзад је тражио од савезника и британске владе да, укину забрану

увоза хране у Србију“, „дозволе снабдевање Србије“, „као што је то учињено за Белгију“ (Текст бр. 847).

Параграфи о Вилсоновим тачкама били су „једногласно усвојени без 4 апстинирајућа гласа“ — тј. вероватно без српских гласова.

Против целе резолуције о циљевима рата пало је 10 гласова — „мањина је обухватала Србе, Грке и Bourderon-a“, француском интернационалисту (4 српска, 4 грчка и 2 француска).⁶⁹

Кад је разматрано питање учешћа социјалистичких и радничких организација Централних сила на међусавезничкој социјалистичкој конференцији, тј. предлог о искључењу Немачке с те конференције, Д. Поповић је говорио на пленуму по трећи пут, и опет стао у одбрану мањинаца — противника рата и залагао се за учешће немачке делегације — делегације немачких мањинаца — на таквој конференцији (Текст и коментар бр. 848).

Приликом гласања о америчком амандману — усмереном на пројекат рата: „Састаћемо се само са оним социјалистима Централних сила који су у отвореној борби против аутократских влада“ — Д. Поповић је гласао против. Амандман је пропао са 63 гласа против 26. По 4 српска и грчка гласа и 17 француских били су за ублажење услова за учешће социјалиста Централних сила на овој конференцији — амандман Bourderon-a — али је овај амандман исто тако пропао, пошто су против њега били сви британски, амерички и канадски гласови, 7 од 12 белгијских и 3 од 20 француских, укупно 65.

Ово је била прва међусавезничка социјалистичка конференција на којој су наступили интернационалисти. Доминација социјалпатриота на претходним конференцијама ове врсте, почела је да се осипа. Једноставно је дошло до зближења интернационалиста који су учествовали на њој или били одсутни.

Један од лидера енглеске Independent Labour Party, Philippe Snowden, констатовао је да су социјалпатриоти, наступајући „као агенти капиталистичких влада савезничких земаља“, онемогућили сазивање Међународног социјалистичког конгреса, али исто тако да „смо раскрестили са овом социјалистичком завером“, па набраја социјалистичке покрете који су за обнову Интернационале, помињући међу њима и српске социјалисте.

Услед свега изложеног, Д. Поповић је био „потпуно задовољан својим држањем и својим радом на конференцији“.

С Поповићевим изјавама на конференцији солидарисао се и В. Пековић у писму упућеном земаљском конгресу Француске социјалистичке партије, подвлачећи: ове изјаве „само су израз мишљења и осећања свих српских социјалиста“.⁷⁰

Поповић о антиратној политици Српске социјалдемократске партије

Д. Поповић је заједно са Д. Туцовићем оценио први светски рат као империјалистички.

Немајући могућност да на почетку светског рата, 1914/1915. године, целовито изложи у **Радничким новинама** и у нишкој **Будућности** схватања Српске социјалдемократске партије и своја лична о првом светском рату, његовом империјалистичком карактеру и ставу српских социјалиста према том питању, Д. Поповић је то учинио у четири чланка објављена у току тог рата у иностраној штампи, на руском језику у **Нашем слову** (Текст бр. 421), на немачком језику у **Arbeiter Zeitung-u**

(Текст бр. 779), на енглеском језику у **The Workers' Dreadnought** (Текст бр. 820) и на француском језику у **Le Populaire de Paris** (Текст бр. 852). При томе је **обрадио ово питање**, јединствено по својој суштини, **на четири различита начина**.

Он се овим питањем бавио и у неким другим чланцима и писмица (Текстови бр. 792, 814, 824 и 829).

Приказујући став Главне партијске управе, заузет „на дан опште мобилизације, 25. јула 1914“, у присуству **Туцовића**, када смо „формулисали наше принципијелно становиште“, (Текст бр. 779 и 421), Поповић пише: „Наша Партија је била прва, у Интернационали, пред којом је постављено трагично питање (социјалистичке) савести. Није постојао претходни пример да би нас водио. Требало је да се сами одлучимо (Текстови бр. 852 и 820).

„Тешкоћа је била увећана тиме што ситуација између Аустрије и Србије није била проста. Сукоб није био између буржоазије две велике капиталистичке државе које се споре око светског тржишта“ (Текстови бр. 952, 820). „Он није могао да буде решен према утврђеним правилима“ (Текст бр. 820).

„Сасвим различит био је аустро-српски сукоб. Међу обе земље било је **стварних** разлика, и у положају и у одговорности. Аустрија мисли да може оправдати свој ултиматум, позивајући се на сарајевски атентат“ (Текстови бр. 852, 820) „да је ултиматум „био уручен у циљу одбране њеног постојања као независне државе“ (Текстови бр. 820 и 852). „Чини се да Аустрија заборавља да је овим ултиматумом циљала на уништење Србије и њеног интегритета“ (Текстови бр. 820 и 792), а тај ултиматум био је, по речима старог Адлера, „бакља која је запалила европски рат“ (Текст бр. 792).

Наводећи да је Србија у току „двадесетог века“ више пута била угрожена: „да је Аустрија окупирала а потом анентирала бесправно Босну и Херцеговину“; да је 1905, објавила царински рат, зато што (Србија) није пристала да постане аустријска колонија“; да „нам је у току балканских ратова упутила два ултиматума поводом Албаније“ (Текстови бр. 852 и 820); да је Србија увек „била у односу на Аустро-Угарску“ „у одбранбеном положају“ (Текстови бр. 421 и 852); да „у суштини Србија штити свој живот, своју независност, коју је Аустрија непрестано угрожавала и пре сарајевског атентата“ (Текст бр. 421) — он пише: „Ипак смо ми српски социјалисти, од првог дана заузели енергичан став против рата“ (Текстови бр. 820 и 852), „премда смо имали више разлога од свих осталих партија Интернационале, да прихватимо супротно гледиште“ (Текстови бр. 852, 820 и 421).

Полазећи од класног карактера империјалистичке суштине првог светског рата, Поповић пише: „За нас је ипак одлучујућа била та чињеница **да је рат између Србије и Аустрије само малени део, само увертира европског, светског рата** (Текстови бр. 421 и 792), а овај последњи, по нашем најдубљем убеђењу, није могао имати никакав други до изразито изражен империјалистички капиталистички карактер“ (Текст бр. 421).

„Ми српски социјалисти нисмо разматрали ово питање са чисто српске или националистичке тачке гледишта. За нас, рат између Србије и Аустро-Угарске био је почетак европског сукоба, светског пожара. Сматрали смо да је овај рат створен капитализмом, који је већ готово достигао границе свога ширења и који је покушао да овим варварским методом

реши проблеме настале из нереда који је створио и непрекидно, растућом брзином стварао“ (Текстови бр. 820 и 852).

У једном писму из 1918. Д. Поповић пише: „ССДП сматра да је овај рат проузрокован империјалистичким мотивима и са једне и са друге стране и да се води ради империјалистичких циљева и на једној и на другој страни. Она сматра да је то бруталан капиталистички рат *par excellence*“ (Текст бр. 829).

„Такав рат је, према нашем схватању, био највећа опасност за међународни пролетаријат, за демократију читавог света, за цело човечанство сваког интернационализма“ (Текст бр. 824).

„За нас — данас српску секцију радничке Интернационале, касније опште људске интернационале — задатак је био јасан, као што је била и наша одлука: да бранимо Интернационалу и човечанство борећи се против рата“ (Текстови бр. 852 и 820).

„Наш велики социјалистички идеал“ ... „нас зове на жестоку непомирљиву борбу против универзалног варварства капиталистичког империјализма“ (Текст бр. 421).

„Са тачке гледишта међународне солидарности радника, то је била наша дужност“ (Текст бр. 820).

„Ми смо сагледали и решили проблем не са српског становишта, већ са интернационалног и радничког становишта“ (Текст бр. 852).

Уз то Поповић истиче: „Према нашем мишљењу, политичка суштина марксизма је интернационализам, а рат је директна и брутална брутална негација сваког интернационализма“ (Текст бр. 824).

„Партија радничке класе може полагати право да буде социјалистичка само утолико уколико је спремна, да у тренутку великог, историјског, и трагичног избора пређе преко својих посебних националних захтева да би бранила више интересе Интернационале. Ко год води друкчију политику заслужује похвалу која следи добром патриоти; али, управо из овог разлога губи право да себе сматра интернационалистом, другим речима социјалистом“ (Текстови бр. 820 и 852). „Ако она (Партија) то не учини, она није социјалистичка, она је националистичка“ (Текст бр. 852). „Интереси човечанства, интернационалног пролетаријата и социјализма били су за нас изнад интереса рођене нације“ (Текст бр. 792).

Онда разматра питање рата, у случају да је земља нападнута, и указује да „постоје два начина да се брани своја земља“. „Један начин је да се гласа за војне издатке, и уопште да се помаже у припремама за рат“. „Бранити своју земљу на овај начин значи такође бранити политику наших владајућих класа, које су увек у великом степеноу непосредно одговорне за рат“. „Прихватајући и учествујући у вођењу рата ми српски социјалисти сматрамо да би низом потеза противних нашим циљевима и узајамно непријатељских, уништили нашу Социјалистичку Интернационалу, која се може остварити само помоћу светског истоветног, истовременог деловања свих социјалистичких партија.“

„Ми социјалисти више волимо да изаберемо други пут за одбрану наше земље. Верујемо да је он делотворан и у исто време социјалистички: **гласати у свим земљама и у исто време против свих војних трошкова**“ (Текстови бр. 820 и 852). „То је начин који смо ми прихватили, сматрајући да тако најуспешније бранимо не само нашу отаџбину и нашу слободу, већ исто тако све отаџбине и све слободе“ (Текстови бр. 852 и 820).

„Наши социјалистички сарадници и суседи ће прихватити исти пут, са једнаком делотворношћу бранити **нашу** земљу и **нашу** слободу. Обојица у исто време бранимо нашу праву отаџбину: Социјалистичну Интернационалу“ (Текст бр. 820).

„Српска социјалистичка странка, у свом антиратном ставу била је потпуно **једнодушна**“ (Текстови бр. 852, 421, 779 и 829). „У овом није било никаквих подела. Цео наш извршни комитет (Главна партијска управа), наши посланици, редакција нашег дневника, наши општински одборници, наша синдикална комисија (Главни раднички савез), наша (Радничка) Комора, наши најактивнији раднички борци, сви апсолутно сви су прихватили исто становиште и до катастрофе крајем 1915, до потпуне окупације Србије, нико се није дигао против овог става“ (Текст бр. 852). „Да ми треба да гласамо против ратних кредита, било је јасно не само за чланове Главне партијске управе него и за читаву партију нешто најприродније. У томе је владала потпуна једнодушност, као ни у ком питању до тада“ (Текст бр. 779).

„Да би били прецизни, у нашим редовима није било више од дванаест националиста. То су уосталом били интелектуалци, који нису имали активну улогу у покрету и који нису покушали да пруже ни најмање опозициони став знајући да ће он бити унапред осуђен на неуспех. То су били управо они који се, налазећи се сада у Паризу, далеко од наших радничких маса и далеко од партије, вуку са Албером Томом и труде да пруже лажну, готово клеветничку представу о нашем покрету“ (Текст бр. 852).

Ми смо прихватили антиратну политику „без колебања. Наши посланици су у скупштини гласали против рата и против (ратних) кредита; у пуном јеку шовинистичке кризе наш дневник **Радничке новине**, и после забране ових **Будућност** проповедали су братство народа, што нас је стајало да нас буржоазија представља као аустријске агенте и издајнике. Ми смо извршили нашу дужност социјалиста интернационалиста“ (Текст бр. 852).

„Наша странка је имала моралне снаге, коју је црпла из свог међународног уверења и таквог осећања, да је гласала против рата и ратних кредита, па и касније, до катастрофе водила најенергичнију опозицију против ратне политике владе“ (Текст бр. 792).

„Прва прилина да наше противратно становиште изнесемо пред читав свет била је дебата о адреси на дан 31. јула (1914). Наша партија дала је у Скупштини енергичну декларацију против рата“ — тада није било гласања о ратним кредитима јер је после дебате о адреси Скупштина била одгођена (Текст бр. 779).

„Кад се после кратке паузе Скупштина опет састала и влада поднела прве ратне кредите, наши су заступници гласали против (Текст бр. 779). И тако увијек: ако је влада тражила од Скупштине нове кредите, они су гласали против и захтјевали од владе да заврши рат“ (Текстови бр. 779 и 820). (Они су гласали шест пута против ратних кредита).⁷¹

„У јуну 1915. поднијела је наша партија у Скупштини један формални мировни предлог“ (Текст бр. 779).

„**Против рата и за мир**, то је била наша ријеч за вријеме рата, наш главни захтјев који смо истицали у читавом нашем парламентарном и новинарском раду, свани дан, излажући се опасности... чврсто увјерени да је то животна потреба нашега народа, интернационалног

пролетаријата, социјализма и цјелокупне цивилизације људсне“ (Текст бр. 779).

„Наша партија није се задовољила протестом у Скупштини. Њен главни орган **Радничке новине** продужио је борбу и последица је била да је тај једини партијски лист који је опстојао послје објаве рата обустављен послје неколико дана“ (Текстови бр. 779, 820).

„Послје битке на Марни и кад се руски колос почео кретати, ситуација је за Антанту била повољнија и тако је влада одобрила ново излагање **Радничких новина**“ (Текст бр. 779).

„Ми смо закључили, да је наша императивна дужност, да у својству дела велике Социјалистичке и пролетерске интернационале, свом одлучношћу иступимо против рата. **Ми нисмо хтели да уносимо неонав несклад у држању наше Интернационале**“ (Текст бр. 421). „Били смо убеђени да смо испуњавали нашу најсветлију социјалистичку дужност и ни за часак нисмо посумњали да ће све социјалистичке партије у свим земљама учинити исто“ (Текст бр. 820), „— и баш том нашем одлуком ми смо унели, против наше воље, толики несклад, јер су најжалост, готово све друге социјалистичке партије гласале за овај рат!“ (Текст бр. 421).

„То је био за нас страشان морални ударац, највећи у нашем животу“ (Текстови бр. 421 и 820).

„Но то нас није поколебало ни у најмањој мери, није поколебало наше најдубље убеђење о томе, да смо деловали у социјалистичком, једино социјалистичком смеру“ (Текст бр. 421). „А затим су дошли догађаји, који су само потврдили наш став о оцени рата, и само неколико месеци касније сазнали смо са највећом радошћу да одређени број најбољих социјалиста дели ово мишљење, које је наше...“ (Текст бр. 421).

„На несрећу ми смо били сасвим у праву. Овај рат уништио је Србију. Не може се рећи да је наша земља десеткована: половина и најбоља половина њеног становништва уништена је. На војне губитке дошли су још већи губици од тифуса и других епидемија...“ (цензура избрисала преко три реда) „што је било у Србији најбоље, најдрагоценије, тога више нема. Велика Србија биће без Срба, ова фраза постала је код нас популарном народном изреком. Народ је потпуно исцрпљен. И жеља за миром је општа“ (Текст бр. 421).

„Кад је Лапчевић, пре три месеца одржао у скупштини говор у коме је тражио мир и балканску федерацију (С.Д.: у вези с интерпелацијом од 12. марта 1915), тада је ћутала цела скупштина и ни једна од партија није реаговала на овај силни говор: може се рећи да је у том случају и у том моменту наша партија изражавала не само своје унутарње убеђење и жарку жељу широних народних маса, већ такођер скривене мисли водећих буржоаских кругова, који су у својој шовинистичкој политици претрпели жестоко разочарење“ (Текст бр. 421).

Онда се осврће на последице рата по класни социјалистички раднички покрет:

„Готово све снаге у овој земљи, које су биле зреле не само за рат, но и за револуцију, сад су уништене, и нама се чини, да је од свих партија наша партија претрпела највеће губитке. После овог рата наша партија несумњиво ће имати за собом велике масе. Али она неће имати за собом **Људине**: те мужевне и социјалистички васпитане другове, који су се са толико љубави и оданости и са толиким успехом

борили за нашу ствар — њих више нема. Они сви, на челу са својим Туцовићем, леже мирно у гробу и ћуте“ (Текст бр. 421).

Пишући за време рата о рату у **Радничким новинама**, **Д. Поповић** није чинио „ничанве, апсолутно ничанве уступке традиционалним схватањима и ратоборним националним тенденцијама“ (Текст бр. 421). **Радничке новине** су браниле „идеале правог интернационализма чак и у данима тријумфујућег милитаризма и шовинизма“ (Текст бр. 820).

Кад је влада одобрила поновно излагање **Радничких новина** „на ову владину концесију ми нијесмо одговорили концесијом: ми нијесмо попустили ни за једну длаку од нашег првобитног становишта, продужили смо борбу против рата и против Антантиних фраза о демократији и за мир“ (Текст бр. 779).

„Народне масе које нам у почетку нијесу биле наклоњене, почеле су се све то више нама обраћати: од једног листа кога су шовинисти мрзели, филистри омаловажавали и према коме су несоцијалистичке масе биле неповерљиве, **Радничке новине** су у току рата, ради свог непомирљивог држања против рата, постале један популаран лист, нарочито код војника на фронти, па чак и код официра, и то у толикој мјери да су концем јуна (средином јула) 1915. опет обустављене на енергичну интервенцију Главне војне команде, која је забрану оправдала тиме да су **Радничке новине** за цјелокупну војску сваки дан опасније“ (Текст бр. 779).

У пролеће 1915. Поповић пише: „Наш народ постигне успех. **Радничке новине** читају се у широким круговима и имају озбиљан утицај. Сада у време рата, кад се готово сви наши другови налазе било на ратним положајима, било у гробу, **Радничке новине** су достигле таква тиража, каква су оне имале само у најбољим данима пре рата“ (Текст бр. 421).

Године 1918. он пише да се „број читалаца нашег партијског органа за једну годину готово удвостручио“ (Текст бр. 852).

Кад су **Радничке новине** почеле „опет излазити, али сада под насловом **Будућност**. Начин писања остао је исти, чак још оштрији. Влада није имала моралне снаге да наше новине поново забрани, јер ниска њених гријеха била је предугачка и наша критика одобравана у свим друштвеним круговима“ (Текст бр. 779).

Истичући за време рата, у **Arbeiter Zeitung-u** органу Аустријске социјалдемократске партије, једном од најчитанијих социјалистичких листова на немачком језику, социјалистичку и интернационалистичку паролу борбе **Против рата и за мир** (Текст бр. 779), **Д. Поповић** се смело супротставио проратним ставовима социјалпартијске већине у социјалистичким покретима Аустро-Угарске и Немачке. Мада је у овом случају заобишао указивање на двострани империјалистички карактер рата, то је учинио из прихватљивих разлога, да би овај антиратни текст био објављен у условима рата и ратне цензуре (Коментар бр. 779).

На тим основама Поповић пише у марту 1918. у енглеском социјалистичком часопису: „Дужност нас као социјалиста није да излажемо ратне циљеве, већ да покушамо да нађемо најкраћи пут за прихватљивији мир.“

При том истиче **Жореса**, **Бибела** и **Keir Hardie-a**, који су се најоштрије борили против опасности данашњег рата“, док су се други »**Thomas-i**, **Renaudel-i**, **Vanderveld-i**, **Hyndman-i**, **Bissolati-i** и **Scheidemani-i** и **David-i**«, „подржавајући националистичке и узајамно контрадикторне идеје ипак у основи сложили да је овај рат потребан, на свој начин ко-

ристан, готово свети, и да он не само да може него и треба својим великим демократским резултатима да замени нашу социјалистичну револуцију“.

Затим подвлачи: „Српска социјалистичка партија била је против рата од самог почетка. Никад нисмо веровали да би он на било који начин био користан, било пролетаријату, било српском народу. Једина позитивна последица коју смо предвидели у овом рату била је да ће у свим земљама створити стање немира и општег осећања неповерења према свима.“

„Да би извукли корист из ове — једине добре последице рата — сада је потребно да што пре дође до мира.“

„Рад Међусавезничке (социјалистичке, фебруарске) конференције у Лондону можемо одобрити и прихватити само утолико што она може можда учинити мир ближњим, подржавајући хитно сазивање Међународне социјалистичке конференције, и само због тога“ (Текст бр. 814).

Полазећи од марксистичких оцена светског рата, образлажући антиратну политику ССДП у серији својих чланана, лично је спроводићи у свим приликама, Д. Поповић је систематски раскривао класни, капиталистички карактер рата. Уз то, он је указивао на улогу владајуће српске и међународне буржоазије, српске владе и оба зарађена империјалистичка блока, оптуживао их да су основни виновници овог рата и носиоци ратне политике.

Све је то условљавало и водило не само одбацивању првог светског рата од стране радничке класе и социјалиста већ и једном **револуционарном наравоученију**, закључку о неопходности да се буржоазија збаци а државну власт преузме пролетеријат.

Треба напоменути да ни Д. Поповић ни остали руководиоци ССДП, који су још 1914. заузели став према првом светском рату као империјалистичком, нису тада познавали истоветне Лењинове оцене тог рата, нити његова каснија разматрања о империјализму. Они су заузели ова становишта по сопственој оцени карактера тог рата, у чијој је основи лежао сукоб међу империјалистичким блоковима, борба за нову поделу света.

Велина подударност постоји чак и између ставова Д. Поповића и става Лењина о аустро-српском рату. Лењин пише: „Национални момент у аустро-српском рату има сасвим споредан значај, не мења општи империјалистички карактер рата.“⁷²

Подршка бољшевицима и опредељење за нову интернационалу и револуционарна решења

У току 1918, после октобарске револуције и успостављања совјетске власти у Русији, Д. Поповић почиње да се изјашњава у прилог бољшевина и стварања нове интернационале.

Полазећи од марксистичке оцене првог светског рата, Поповић је на тој основи прилазио и другим питањима. Антиратна политика ССДП условљавала је и омогућавала приближавање гледишта српских социјалиста позицијама бољшевина, који су водили доследно револуционарну антиратну политику. Антиратни став ССДП, не само да их је супроставио свим социјалпатриотима у оквиру Друге интернационале, већ су заједнички антиратни ставови свих интернационалистичких револуционарних и антиимперијалистичких снага водили њиховом зближењу и повезивању.

Једновремено са сазревањем идеје о потреби једне доследне револуционарне партије, у Д. Поповићу је сазрела и идеја о потреби стварања **нове интернационале**.

У специфичној ситуацији створеној првим светским ратом и октобарском револуцијом, он сагледава допунске карактеристике епохе империјализма и социјалистичке револуције и у тим новим условима и с новим сазнањима понова се изјашњава за револуцију, повезујући с њом решавање горућих политичких питања, нпр. питање ослобођења угњетених нација и демократије, и пружа подршку Совјетској Русији.⁷³

Већ у априлу 1918. Поповић се у једном чланку осврће на ставове „великих проповедника марксизма у земљама Антанте, Плеханова у Русији, Guesd-a у Француској, Hудеман-а у Енглеској“, „који нису казали да су нао Марксова теорија тако и политка противни рату. Напротив, ренли су да би чак и Маркс, да је жив, био благонаклон рату, али свакако био против Централних сила на страни Антанте!“; на претседника Међународног социјалистичког бироа Vanderveld-а, „који наступа као трговачки путник империјалиста Антанте. Заиста бедна слика!“ При том подвлачи: „Готово све велике социјалистичке партије Европе дале су политичку и моралну подршку садашњем рату, капитализму који га је припремао, дипломатији која га је изазивала, владама које су га организовале, генералштабовима који су га водили и буржоаском јавном мњењу које га је популаризовало“ — и пише: „Срећом Социјализам не може бити убијен, чак ни од својих вођа! И управо у оном тренутку када је Интернационала била на својим најнижим гранама, када је изгледало да је Социјализам детињаста грешка а међународна солидарност опасан лаж, чула се и видела највеличанственија потврда социјализма и интернационализма: Русска револуција!“ (Текст бр. 820).

У једном чланку из маја 1918, бранећи Кауцког од неоправданих напада, Поповић пише: „Ја такође сматрам да бољшевици, ма колико били величанствени и херојски, имају и неке велике недостатке. За нас је немогуће да прихватимо њихову политику у целини и у свакој појединости. На против, наша социјалистичка дужност је да узајамно исправљамо своје недостатке. Грешке и недостаци су неизбежни у великим покретима ове врсте, а посебно неизбежни и људски у тако трагичној и страшној ситуацији каква је у Русији (грађански рат). Од корака удесно свакако је бољи и погрешан корак улево. Боље је починити грешке у служби пролетаријата и човечанства као што бољшевици понекад раде него направити грешку служећј буржоазији и реакцији као у случају социјалпатриота у свим земљама. Ано с времена на време критикујемо бољшевичку политику, то не значи да смо њихови непријатељи или непријатељи пан-социјалистичке револуције.“

Посебан значај овог чланка је у томе што Поповић у њему брани и бољшевице, упркос неких њихових грешака које сматра „неизбежним у великим (револуционарним) покретима“.

Овим својим чланком Поповић наставља серију чланана које су социјалисти интернационалисти објављивали у социјалистичком листу **The Call**, у којима се симпатише с бољшевицима. У питању су прилози **F. Serrati-а**, уредника социјалистичког листа **Avanti**, и познатог америчког социјалисте **Eugen-а Debs-а** (Текст и коментар бр. 836).

Ано анализирамо прве Поповићеве пробољшевичке ставове, видимо да је однос бољшевина према рату био у основи тог приближавања.

У писму упућеном социјалпатриотском Комитету ССДП у Паризу почетком августа 1918, он помиње „жалосно баннротство Интернациона-

ле“, и пише: „ни не очекује ослобођење поробљених народа од Антанте, па дакле ни од рата. Ми, напротив, то ослобођење очекујемо од револуционарне акције Социјалистичке Интернационале у свим земљама и у миру. Због тога ми симпатисемо покретима у свима земљама који отежавају продужње овог злочиначног и базумног рата и који убрзавају мир. Због тога смо ми **одушевљено прихватили Руску револуцију** — не као средство за милитантну реорганизацију Русије и за ојачавање Антанте ради продужења рата, **него као најбољу гаранцију за што бржи светски мир и као ембрион нове Интернационале**. И због тога смо ми увек били уз оне струје и партије у Русији, које су радиле на томе да **Русна револуција добије** не милитарно—империјалистички и антантистички него **напротив демонстративно-пацифистички и интернационалистички карактер**. И због тога су нам **большевици**, поред свију својих тактичних погрешака, **најближи по схватањима и најсимпатичнији од свију**. И због тога смо ми **радосно поздравили њихов апел свима владама Антанте да узму учешће у преговорима у Брест Литовску**“ (Текст бр. 829 — наше подвлачење).

Каснији однос Д. Поповића према октобарској револуцији не зајнива се само на мировној акцији большевина. У њему се наглашава међународни значај ове револуције за развитак радничког покрета и социјализма, њен значај за ослобођење Југославије и за предстојеће револуционарне догађаје у свету.

У свом последњем чланку о првом светском рату, написаном у августу и одмах затим растураном у Француској у шапирографираном виду а објављеном тек у октобру 1918, Поповић се враћа на своје поставке из априла 1918. и разрађује их:

„На жалост, већина великих (социјалистичких) партија нису извршиле своју дужност, и продужују, после четири године, да је не врше. Они политички и морално подржавају рат и све друштвене и владине снаге који су га расламсали и продужују га.“ „Стари немачки **ревизионисти**, који су тако силно устајали против марксизма, покушавају да га ставе у службу немачког империјализма“ (Текстови бр. 852 и 820). „А у земљама Антанте, исто тако прљаво злоупотребљавају Маркса који је био тако високи интернационалист.“ Онда се осврће на Хајдемана, Компер Морела и Вандервелда који „на многоструке начине“ настоје „да се увере пролетери савезничких земаља да они немају друге дужности, до да воде смртну борбу против пролетера Централних сила“. „Таква је слика Друге интернационале, чији је програм само крпа хартије у рукама њених оснивача.“ Па се онда враћа на априлски закључак у одељку с поднасловом „**Ка Трећој интернационали**.“

„Срећом, социјализам, није смртни. У часу кад је изгледало да је социјализам био у најтежем положају, кад је изгледало да је Интернационала била само сан, у том часу избила је Русна револуција — ова величанствена потврда социјалистичког и интернационалистичког веровања.“

„Ми, српски социјалисти, тражимо ослобођење свих народа, али га ми очекујемо од самих народа, тј. од револуционарне акције међународног пролетаријата. Рат неће у томе имати никакву улогу. Ето зашто симпатисемо са свим оним, који се одасвуд дижу против рата, ето зашто смо поздравили Руску револуцију која је била револуција против рата и за мир а која је постала центар окупљања свих социјалиста који теже Новој Интернационали. Ето зашто смо аплаудирали Штохолмској конференцији. Ето зашто смо готови да подржимо сваки политички покрет који би био управљен на миру међу народима“ (Текст бр. 852).

Значај овог чланка је у томе што се Поповић у њему **опредељује за стварање Треће интернационале, и то на идеолошким основама октобарске револуције.** Тај значај уочили су и његови енглески приказивачи који желе брзи опоравак болесног Поповића, који „са својим радом може да помогне стварању Треће Интернационале“.⁷⁴

Полазећи од класних критерија и сопственог револуционарног опредељења, Д. Поповић је као доследан социјалиста марксиста и интернационалиста пружио и директну подршку октобарској револуцији на септембарској Међусавезничкој радничкој и социјалистичкој конференцији. То је била логична последица његове револуционарне оријентације и свих напред изнетих ставова.

Дакле, доследни антиратни став не само да је супротставио Д. Поповића свим социјалпатриотима у оквиру Друге интернационале, већ су и заједнички ставови свих револуционарних и антиимперијалистичких снага водили њиховом зближењу. На тој основи и на основи солидарности свих истинских пролетерских револуционара са социјалистичком револуцијом у Русији, на основу међународне подршке која јој је била потребна, прихватања њених искустава и потребе за постојањем таквих револуционарних резултата у свакој појединачној земљи и у међународним размерама, наступиле су нове револуционарне партије бољшевичког типа.

Несумњиво је да су антибољшевички ставови социјалпатриота земаља Антанте знатно допринели политичкој еволуцији Д. Поповића. Тако се рађала идеја о потреби стварања доследно револуционарне партије која би водила и такву политику.

Водећи борбу против ратне политике српске владе и њених савезника и социјалпатриота, он је придобијао српске социјалисте и раднике за једну будућу револуционарну политику, припремао их за време када ће народ, оплазећи од искустава стечених за време рата, од октобарске револуције и слома буржоаске политике, узети иницијативу у своје руке и постати одлучујући фактор за решавање послератних проблема.⁷⁵

Зато је он већ 1918, кроз све борбе које је водио, почео изградњу класног револуционарног покрета, адекватнијег периоду империјализма и социјалистичке револуције, тј. разради поставки предратног социјалистичког покрета у условима нове, револуционарне ситуације у свету.⁷⁶

Рад на обнови социјалистичке партије, односно стварању једне партије бољшевичког типа, био је везан за револуционарну оријентацију њених кадрова. У току борбе против српске социјалпатриотске групе, Поповић је не само окупио и политички активирао све оне социјалисте у емиграцији који су стајали на класним, партијским и антиратним позицијама, већ их је једновремено и припремао за рад у будућој револуционарној партији, будећи и развијајући код њих револуционарно опредељење и перспективу.

У јесен 1918. Поповићеве напори су непосредно усмерени на идеолошку и политичку припрему будућих кадрова једне револуционарне партије.

У време кад је српски социјалпатриотски покрет већ био практично ликвидан, почетком октобра 1918, Поповић пише српској Радничкој комори у Паризу „осврће се на прилике које ће постојати у ослобођеној Србији и даје упутства за рад у њој. Он тражи да се енергичније ради да би се у емиграцији „створили повољни основи за нашу даљу акцију која нас очекује у Србији“, да се створе „чврсте и солидне моралне позиције за наш даљи рад“.

При томе констатује: „Ми (социјалистичка партија) ћемо, при повратку у Србију имати много, врло много и званих и незваних гостију, како из редова народних маса, тако исто и из редова интелигенције. Ситуација ће се још више компликовати и отежати ако се досадашња Србија, што није искључено — прошири у Југославију. Ту ћемо имати да радимо, а можда чак и да се спојимо, са социјалистичким партијама из подјармљених провинција, са партијама које нису имале довољно политичког искуства као наша, а које нису имале могућност да осете сву илузорност буржоаског демократизма и лажљивости— и штетност традиционалне националистичке идеологије. Због тога све су оне, више мање, склоне на компромис са буржоаским демократизмом и национализмом, а широке масе из тих области само ће појачати те склоности и тенденције. У тој густој магли од придошлица из Србије и, евентуално, многобројних неискусних туђинских елемената из Југославије, наша српска (социјалистичка) партија требала би са својом прецизном и пречишћеном интернационалистичком, пролетерском, социјалистичком политиком, да буде концентрациона тачка и светла буктиња.“ „Да би наша партија одговорила тој својој, тако да речемо, историјској мисији, да би била **Социјалистички Пијемонт** за цео југословенски раднички покрет — на шта она, по својим традицијама и по целом свом раду има много више права него ли што наша буржоазија има право да изиграва Пијемонт — југословенске буржоазије — да би наша Партија, велим, играла, у непосредној будућности ту велику улогу, потребно је, пре свега, да бар у нашим, старим редовима буде **потпуна једнодушност** и да наша партија, наш покрет, изађе из ове катастрофе онакав какав је у њу ушао и какав је, **једнодушан**, био у току, целе прве године рата: **интернационалистички од главе до пете и марксистички по целој својој идеологији**.“ „Због тога, треба најенергичније сузбијати да се у наше редове унесе један блесав национализам. Јер није то оно у чему југословенске радничке масе оскудевају; имају оне тога исувише; оно што нама треба, и што ће нам после ове катастрофе требати, то је мало више интернационализма и смисла и саосећања за велике историјске покрете демократије који ево већ потресају из темеља цео данашњи свет и који ће сачувати у рушевинама старог режима све оне који не могу да се отргну од лажне и убиствене идеологије буржоаског друштва. Једном речју, бар оно што је у емиграцији, треба да се врати у нашу средину са чврстом интернационалистичком, социјалистичком пролетерском идеологијом“ (Текст бр. 851).

Већ у то доба почело је међународно повезивање социјалиста интернационалиста. На основи споразума међу интернационалистима постигнутом у Лондону, у коме је учествовао и Поповић, одржан је у Паризу 14. октобра 1918. „састанак свих интернационалиста“, савезничких и неутралних, у коме су учествовали и српски интернационалисти (Пеновић, Максимовић, Недић, Новаковић). Српски интернационалисти из Париза састали су се и са грчким социјалистом Петридисом, који се борио на септембарској конференцији заједно са Д. Поповићем и којег је он препоручио као доброг друга и интернационалисту.⁷⁷

Д. Поповић је чинио све што је постојећа ситуација у земљама Антанте допуштала. Он је придобијао социјалисте и раднике за једну будућу револуционарну политику, припремао их за време, када ће народ полазећи од искустава стечених за време рата, од октобарске револуције и слома буржоаске политике узети иницијативу у своје руке и постати одлучујући фактор у решавању послератних проблема.

Чланови ССДП које је Д. Поповић вратио на позиције партије, деловали су у Француској све до повратка у Србију.

Да би смо сагледали непосредни значај Поповићеве акције за револуционарни покрет у Југославији, треба истаћи да се међу политички активизираним и класно правилно усмереним надровима с његове стране налазе и неки истакнути представници касније створене Комунистичке партије Југославије. Из редова бораца против социјалпатриота које је предводио Д. Поповић, израсли су многи руководиоци нашег револуционарног радничког покрета. Из тих редова изабрани су 1920. године и бројни комунистички посланици (Т. Кацлеровић, Д. Марјановић, С. Милошевић, Љ. Мишић, М. Недић, К. Новаковић, М. Тодоровић, М. Требињац и И. Чоловић). Уз то, од југословенских омладинаца који су 1918. године боравили у Француској израсла је читава генерација младих револуционара која је одиграла значајну улогу како у Омладинској интернационали (В. Вујовић), тако и у земљи.

Читав процес идеолошких и политичких припрема за стварање једне револуционарне социјалистичке радничке партије и међусобно повезивање социјалиста интернационалиста разних земаља био је поремећен а делимично и прекинут смрћу Д. Поповића. Она је дошла у време над је његова револуционарна оријентација достигла врхунац, над је почела да прераста у непосредну акцију за стварање једне револуционарне партије и нове интернационале.

Смрт Д. Поповића задала је велики ударац револуционарној оријентацији ССДП, на једној страни тиме што је нестао њен револуционарно настројен секретар који је галванизирао читаву партију, на другој страни тиме што су у партијском руководству ССДП тада дошли до изражаја опортунизму склони елементи (Д. Лапчевић, Ж. Топаловић и др.)

То се, између осталог, види у чињеници да социјалпатриоти, с којима се Д. Поповић борио, које је политички потунао, нису били званично осуђени од обновљеног партијског руководства, о што је с њима начињен компромис, што показује да је ССДП тада изгубила своје изразито револуционарно руководство.

Па ипак, ова је партија, упркос томе што је у рату изгубила своје револуционарне лидере Д. Туцовића и Д. Поповића, задржала доста од свог класног борбеног наслеђа и одиграла изузетно велику улогу у уједињењу радничког покрета Југославије.

Болест и смрт

Седмог октобра 1918. Душан Поповић је доспео у болницу због „запаљења слепог црева“. Онда је извршена дупла операција, од слепог црева и чира на цревима, који је откривен. Пре 7. новембра 1918. извршена је још једна операција, после чега су настале компликације, пошто је добио **запаљење трбушне марамице**, што је у време пре појаве антибиотика била смртоносна болест. Умро је 8. новембра 1918.

Поповић је био сахрањен на гробљу Highgate, поред Марксовог гроба.

Некролози и посмртне белешке Д. Поповићу појавили су се у три енглеска, једном француском социјалистичком листу, а до краја 1918. у седам југословенских листова.

Најнајангажиранија је кратка посмртна белешка из енглеског социјалистичког листа **The Herald**.

„На почетку рата погине Jean Jaurés, а сада, крајем, затекла нас је смрт Душана Поповића, која је једнако велики ударац за Србију као што је уморство Jaurésa било за Француску. Секретар Српске социјалистичке партије и уредник српских Радничких новина, Душан Поповић је био предодређен за водећу личност нове ере у Србији. Нитко није био јаче заинтересован за брбу за испуњење идеала Федеративне Балканске Републике као једине могуће солуције националног проблема. Његова смрт представља губитак не само за Србију, не само за Балкан, већ и за читаву Интернационалу.“

Године 1959. посмртни остаци Д. Поповића пренети су у Београд. Сахрањени су 5. децембра 1959. на београдском Новом гробљу у Алеји великана.⁷⁸

З а н љ у ч а н

Да бисмо оценили значај Душана Поповића у историји нашег социјалистичког радничког покрета, треба уочити да је он био један од градитеља марксистичке оријентације класног радничког покрета у Србији; да су Туцовић и Поповић најзаслужнији што је тај покрет стекао револуционарну оријентацију; да је Поповић почев од VIII конгреса партије (априла/маја 1908), тј. од свог повратка у редакцију **Радничких новина** био десна рука Туцовића, његов главни помоћник у изградњи партије, да је на том послу одиграо и врло важну самосталну улогу; да је од новембра 1911. до пред почетак балканског рата био политички секретар ССДП; да је на почетку првог светског рата, у јулу 1914, понова преузео руководство ове партије и водио њене борбе све до своје смрти, у новембру 1918; да је у емиграцији водио борбу против опортунистичких и социјалпатриотских струја у нашој социјалистичкој емиграцији; да је у тој борби непосредно припремао терен за стварање револуционарне партије.

Његов аналитичко-синтетички начин прилажења појединим актуелним политичким питањима најбоље се види из неких рукописних скица пројектованих чланана (Текстови бр. 858, 859, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868 и 869).

Преко својих чланана објављених у **Радничким новинама** и теоријском часопису **Борби**, превода и приказа Марксових радова и друге социјалистичке литературе, као стални предавач на партијској школи (основаној 1908), као градитељ партијске политике (1908—1912), као говорник и референт на многим партијским зборовима, конференцијама и конгресима, као борац против социјалпатриотских схватања за време рата, Поповић је знатно допринео изградњи наших социјалистичких кадрова кој су дошли на чело покрета, како у периоду пре првог светског рата, тако и у време стварања Комунистичке партије Југославије.

Поповић је био не само значајан марксистички мислилац и агитатор, велики хуманиста и сјајан социјалистички новинар, већ и један од најистакнутијих партијских руководилаца српског радничког покрета.

Располажући солидним познавањем марксизма, стваралачни га примењујући у анализама друштвених кретања и одређивању социјалистичке политике, стојећи годинама на челу **Радничких новина**, званичног органа свеукупног социјалистичког покрета у Србији, руководећи у два маха тим покретом, први пут пред балкански рат, заједно са Д. Туцовићем, други пут за време првог светског рата као његов главни,

а касније у емиграцији као његов одлучујући лидер. Поповић је имао одлучујући утицај на политику ССДП и српског радничког покрета узетог у целини, био један од идеолога социјалистичког покрета у Србији.

Тај се утицај састојао у борби за марксистичку доследну револуционарну линију, у разради такве револуционарне партијске политике, у борби против свих оних који су заступали линију класне сарадње или минирали покрет са националистичких, левих или анархосиндикалистичких позиција. Та је борба Д. Поповића кулминирала у његовој антисоцијалпатриотској акцији, у његовој борби за одбрану октобарске револуције и припремама за стварање револуционарне партије.

Док је у самом почетку, пре окупације Србије, Поповић био само поборник и спроводник антиратне политике коју је креирао Д. Туцовић од 1908—1914, године 1917 и 1918 он прераста у ствараоца једне нове антиратне, доследно интернационалистичке и прореволуционарне социјалистичке политике.

Душан Поповић који је својим предратним партијским радом и акцијама већ дао значајан револуционарни допринос развоју нашег радничког покрета, повео је у емиграцију 1917. и 1918. српске социјалисте и раднике, као и неке младе социјалисте других југословенских народа, нпр., Црногорце, стазама интернационализма и пролетерске револуције, и наоружавао их идеолошки и политички за даљу борбу у том смеру.

У то време он усмерава борбу са социјалпатриотима, ствара политичке основе за обнову социјалистичке партије, која би, полазећи од сталних традиција и политике предратне ССДП, имала изразито револуционарну оријентацију и обухватала само доследно интернационалистичке елементе, изричито искључујући социјалпатриоте као сараднике владајуће и ратујуће буржоазије.

На борби коју је Д. Поповић водио против социјалпатриота на крају првог светског рата, на његовим изјашњавањима у прилог октобарске револуције, на прихватање ове политичке оријентације од широких слојева српског радништва у емиграцији, изграђивани су темељи за стварање Комунистичке партије Југославије, касније Савеза комуниста Југославије.⁷⁹

Постојање борбеног социјалистичког покрета у Србији, који је створио Р. Драговић а оформили и политички доградиле Д. Туцовић и Д. Поповић, главни протагонисти и идеолози његових револуционарних схватања, и антиратна, антисоцијалпатриотска, пробољшевичка и доследно интернационалистичка акција Д. Поповића у емиграцији били су основе из којих је израстао револуционарно оријентиран социјалистички кадар и на којима се касније, уз велику помоћ Ф. Филиповића, изградила Комунистичка партија.

Као борац против социјалпатриотизма и антибољшевизма, који наступа с таквим чланцима у листовима социјалиста интернационалиста Француске и Енглеске и на Међусавезничкој радничкој и социјалистичкој конференцији одржаној у септембру 1918. у Лондону, као један од идеолошких пионира нове интернационале, Д. Поповић израста у велику фигуру међународног социјалистичког покрета који има своје место у историји француског и енглеског социјалистичког покрета и у историји светског револуционарног покрета.

Године 1918, у време када су се у интернационалистичкој штампи Енглеске и Француске чули пригушени гласови против рата и против социјалпатриота он објављује чланке у којима отворено напада кривце

за рат и његове браниоце, именујући и демаскирајући улогу водећих страних социјалпатриота, обарајући њихове поставке, бранећи миноритере земаља Централних сила и бољшевине од неоправданих напада; отворено се залажући на поменутој конференцији против оружане антибољшевичке интервенције савезника у Русији, раскривајући демагошке пароле ратних хушача о одбрани демократије и ослобођењу поробљених народа путем рата, одбацујући резолуцију о ратним циљевима предложену од бранилаца ратне политике.

У време над је западна социјалистичка штампа, притиснута цензуром, загађена социјалпатриотских ставовима, добрим делом личила на устајалу баруштину, Поповић је био један од ретких социјалистичких лидера који је пришао питањима рата и интернационализма са марксистичких позиција.

Чак и у социјалистичком опозиционом листу **Le Populaire de Paris** његови су чланци надвисивали остале уводнике и написе својом социјалистичком доследношћу и отвореним класним приступом. Као такви, они су попут светионика у мору мрака, опортунизма и компромисерства осветљавали путеве социјализма.

Зато интернационалистичка енглеска и француска периодика тога доба посебно цени допринос Д. Поповића и даје му видно место. Његови прилози се често појављују као први чланак у рубрици **Интернационала** (Текстови бр. 809, 814, 819, 826, 828 и 854). Неколико његових чланана објављени су као уводници тих листова (Текстови бр. 820, 837 и 843). Уз то, њему је дато посебно место у свим приназима септембарске Међусавезничке радничке и социјалистичке конференције.

Из свега изложеног видимо да се Д. Поповић с правом може уврстити међу највеће фигуре социјалистичког класног радничког покрета у Србији, да се он, заједно са Драговићем и Туцовићем, може сматрати за једног од основопологача Комунистичке партије Југославије.

НАПОМЕНЕ

¹ С. Димитријевић, **Социјалистички раднички покрет у Србији 1870—1918**, Београд 1982, стр. 334.

² **Ibid.**, стр. 334.

³ С. Димитријевић, **Душан Поповић и социјалистички покрет**, „Комунист“, 19. јун 1969; С. Димитријевић, **Предговор**, Сабрана дела Душана Поповића, књ. I, стр. 7—8.

⁴ С. Димитријевић, **Д. Поповић, Сабрана дела I**, Животопис, стр. 773.

⁵ С. Д., **Д. П. I**, Животопис, стр. 773—776.

⁶ С. Д., **Д. П. I**, Животопис, стр. 774—775; С. Д., **Предговор**, стр. 9.

⁷ С. Д., **Д. П. I**, Животопис, стр. 776.

⁸ С. Д., **Предговор**, стр. 8—10.

⁹ С. Димитријевић, **Борац за нове идеје**, „Политика“, 8. новембар 1978.

¹⁰ С. Д., **Д. П. I**, Животопис, стр. 776—779; С. Д., **Предговор**, стр. 12—13;

С. Д., **Д. П. и социјалистички покрет**, „Комунист“, 19. јун 1969.

¹¹ С. Д., **Предговор**, стр. 11.

¹² С. Д., **Предговор**, стр. 10—11; С. Д., **Д. П., I**, Животописна белешка, 13/26. март 1905.

¹³ С. Д., **Д. П. I**, Животопис, стр. 781—785.

¹⁴ С. Д., **Д. П. и социјалистички покрет**, „Комунист“; С. Д., **Предговор**, стр. 15.

¹⁵ С. Д., **Д. П. I**, Животопис, стр. 783.

¹⁶ С. Д., **Д. П., Сабрана дела I**, Библиографија превода, стр. 822—824; II, 662—663; С. Димитријевић, **Српска социјалистичка преводна литература**, Београд 1958, стр. 129—130.

- 17 С. Д., **Предговор**, стр. 13—16; С. Д., **Д. П. I**, Животопис, стр. 781—791; С. Д., **Д. П. и социјалистички покрет**, „Комунист“.
- 18 С. Д., **Д. П. I**, Животопис, стр. 793—802.
- 19 С. Д., **Предговор**, стр. 16—18.
- 20 С. Д., **Д. П. I**, Животопис, стр. 800—801.
- 21 С. Д., **Социјалистички раднички покрет**, стр. 104—105.
- 22 С. Д., **Предговор**, стр. 16—18.
- 23 С. Д., **Развитак марксизма у Србији до 1919**, Посебан отисак из Гласа САНУ CCLXXXIV, Београд 1973, стр. 42.
- 24 С. Д., **Предговор**, стр. 18; С. Д., **Д. П. I**, Животопис, стр. 803.
- 25 С. Д., **Социјалистички раднички покрет**, стр. 106.
- 26 С. Д., **Предговор**, стр. 18—19, С. Д., **Д. П. I**, Животопис, стр. 803—809; II, стр. 619—622.
- 27 С. Д., **Социјалистички раднички покрет**, стр. 107.
- 28 С. Д., **Српски социјалисти и Друга интернационала од Међународног социјалистичког конгреса у Копенхагену (лето 1910) до првог светског рата**, Посебан отисак из зборника **Велике силе пред први светски рат**, Београд 1976, стр. 666.
- 29 С. Д., **Д. П. II**, Животопис, стр. 625—631; С. Д., **Предговор**, стр. 57—59, 61—62 и 64—66; С. Д., **Д. П. II**, Животопис, 629—630 и 636—637; С. Д., **Социјалистички раднички покрет**, стр. 204—208, посебно стр. 208.
- 30 С. Д., **Предговор**, стр. 59—60 и 62.
- 31 С. Д., **Предговор**, стр. 63; С. Д., **Д. П. II**, Животопис, стр. 631—633.
- 32 С. Д., **Предговор**, стр. 63—64 и 66—68; С. Д., **Д. П. II**, Животопис, стр. 632—643.
- 33 С. Д., **Предговор**, стр. 40—43.
- 34 **Ibid.**, стр. 43—47.
- 35 Д. Туцовић, **Тактика и акција**, „Борба“, 1910, књ. 2, стр. 729—730.
- 36 С. Д., **Предговор**, стр. 19—21 и 39.
- 37 С. Д., Поповић Душан — Чланак у **Енциклопедији Југославије**.
- 38 Д. Лапчевић, **Историја социјализма у Србији**, Београд 1922, стр. 179.
- 39 С. Д., **Предговор**, стр. 17.—
- 40 С. Д., **Социјалистички раднички покрет**, стр. 103.
- 41 С. Д., **Д. П. I**, Животопис, стр. 807—808.
- 42 С. Д., **Социјалистички раднички покрет**, стр. 106.
- 43 С. Д., **Предговор**, стр. 23.
- 44 **Ibid.**, стр. 25—29.
- 45 С. Д., **Социјалистички раднички покрет**, стр. 145—147.
- 46 АСР Србије, Збирка Д. П., бр. 44.
- 47 С. Д., **Предговор**, стр. 31—33.
- 48 **Ibid.**, стр. 29—30.
- 49 М. Ђурић—Топаловић, **Д. П. и женско питање**, **Радничке новине**, 26. децембар 1928.
- 50 **Ibid.**, С. Д., **Предговор**, стр. 50
- 51 С. Д., **Предговор**, стр. 38.
- 52 АЦК СКЈ, Д. Лапчевић, **Први дани светског рата — К 2/2 — Исти аутор**, **Последње године у политици — МГО 722**, стр. 3 — С. Д., **Д. П. III**, Животописна белешка, Почетак првог светског рата.
- 53 С. Д., **Д. П. III**, Жив. белешка: Прелазак у Ниш и прва забрана **Радничких новина** крајем јула 1914.
- 54 С. Д., **Д. П. III**, Жив. белешка: Састанак социјалиста и поновно издавање **Радничких новина**.
- 55 С. Д., **Д. П. III**, Жив. белешка: Поновно издавање **Радничких новина** у Нишу.
- 56 С. Д., **Предговор**, стр. 73, нап. 215.
- 57 С. Д., **Д. П. IV**, Жив. белешка: Повратак у Београд.
- 58 С. Д., **Д. П. IV**, Жив. белешка: 7/22. мај 1917.
- 59 А. Balabanova, **Die Zimmerwalder Bewegung 1914—1919**, Leipzig 1928, стр. 109 — С. Д., **Балкански социјалисти и први светски рат**, **Прилог за историју социјализма 1**, 1964, стр. 8.
- 60 С. Димитријевић, Д. Поповић' и македонското прашање во периодот пред балкански војни, Зборник **Илинден 1904**, Скопје, 1970.
- 61 С. Д., **Д. П. IV**, Жив. белешка: Одлазак из Штокхолма.
- 62 **Српски социјалистички покрет**, стр. 257.
- 63 С. Д., **Социјалистички раднички покрет**, стр. 286—287.

- ⁶⁴ С. Д., **Предговор**, стр. 85—87, 89—92; С. Д., **Социјалистички раднички покрет**, стр. 244—245, 286—288 и 293.
- ⁶⁵ **The Workers' Dreadnought** — наше подвлачење.
- ⁶⁶ Архив Labour Party LSI 1/29 — IX.
- ⁶⁷ LSI 1/29 — X—XI — наше подвлачење.
- ⁶⁸ **Le Populaire de Paris**, 23. септембар 1918 — наше подвлачење.
- ⁶⁹ **Le Populaire de Paris**, 23. септембар 1918 — наше подвлачење.
- ⁷⁰ С. Д., **Д. П. IV**, Животописна белешка: О септембарској Међусавезничкој радничкој и социјалистичкој манифестацији.
- ⁷¹ **Demain (Geneve)**, 1916, I, стр. 346.
- ⁷² Ленин, **Сочиненија**, IV издање XXI, стр. 138; С. Димитријевић, **ССДП и рат**, Зборник, **ССДП**, Београд 1965, стр. 60 и напомена 65.
- ⁷³ С. Димитријевић, **Развитак марксизма у Србији**, стр. 57 и напомена 74.
- ⁷⁴ **The Workers' Dreadnought**, 9. новембар 1918.
- ⁷⁵ С. Димитријевић, **Балкански социјалисти и први светски рат**, Прилози за историју социјализма, бр. 1, 1964, стр. 7; С. Д., **Предговор**, стр. 93.
- ⁷⁶ С. Д., **Развитак марксизма у Србији**, стр. 57.
- ⁷⁷ Писмо К. Новаковића упућено Д. Поповићу 15. октобра 1918 — Коментар бр. 851.
- ⁷⁸ С. Д., **Д. П. IV**, Животопис, последња белешка.
- ⁷⁹ С. Д., **Социјалистички раднички покрет**, стр. 334—335.